

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จัดพิมพ์เป็นที่ระลึก

ในโอกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
เสด็จพระราชดำเนินเป็นประธานในการถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน

วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ พฤศจิกายน ๒๕๕๐

ณ วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จัดพิมพ์เป็นที่ระลึก

ในโอกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
เสด็จพระราชดำเนินเป็นประธานในการถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน
วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ พฤศจิกายน ๒๕๕๐
ณ วันปฐมวนารามราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร

คำนำ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้รับพระมหากรุณาจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้เชิญผ้าพระกฐินพระราชทานไปถวายยังพระอารามหลวงอีกวาระหนึ่งในปีพุทธศักราช ๒๕๕๐ นี้ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมเสด็จพระราชดำเนินมาทรงเป็นประธาน ณ วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร นับเป็นสิริมงคลอันสูงยิ่งแก่ชาวจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและผู้ร่วมเข้าทูลละของพระบาทโดยถ้วนหน้า

การถวายผ้าพระกฐินพระราชทานครั้งนี้ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้เชิญชวนประชาคมจุฬาฯ ตลอดจนองค์กรและหน่วยงานต่างๆ ที่อยู่ในอาณาบริเวณใกล้เคียงร่วมเป็นเจ้าของกฐินที่เคยปฏิบัติมา สำหรับเงินซึ่งผู้มีจิตศรัทธาได้ร่วมทำบุญสมทบถวายเป็นพระราชกุศล จักได้นำไปใช้ในการสร้างศาลาจำนวน ๒ หลัง ณ บริเวณใกล้เรือนพระศรีมหาโพธิ์ในวัดปทุมวนารามราชวรวิหาร เพื่อเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา และสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงเจริญพระชนมายุ ๘๔ พรรษา

ในโอกาสนี้ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้จัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกจำนวน ๒ เล่ม เล่มหนึ่งกล่าวถึง ประวัติความเป็นมาและพุทธศัลยศาสตร์ที่สำคัญในวัดปทุมวนารามราชวรวิหาร อีกเล่มหนึ่งคือบทละครเรื่องรามเกียรติ์ ตอนพระรามเดินดงพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเป็นหนังสือทรงคุณค่า เป็นอาทิกรรมบรรณาการเพื่อเป็นยึดถาวรแก่นักศึกษาทุกคน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในฐานะผู้รับพระมหากรุณาเชิญผ้าพระกฐินพระราชทาน ขอเชิญชวนทุกท่านพร้อมใจกันน้อมเกล้าฯน้อมกรมหม่อมถวายกุศลอันพึงบังเกิดมิในทุกส่วนแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ และขอให้ทุกท่านที่มีส่วนร่วมในการบำเพ็ญกุศลในครั้งนี้ได้รับอานิสงส์โดยทั่วกัน

วิมล สัจจะ

(ศาสตราจารย์ คุณหญิงสุชาติ กีระนันท์)

อธิการบดีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

กำหนดการ

พิธีสมโภชองค์กฐินพระราชทานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ประจำปี ๒๕๕๐
ณ ศาลาพระเกี้ยว จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
วันพุธที่ ๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๐

- เวลา ๑๖.๓๐ น. ผู้ร่วมพิธี พร้อมกัน ณ ศาลาพระเกี้ยว
- เวลา ๑๖.๔๕ น. นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิการบดี รองอธิการบดี คณบดี
ผู้อำนวยการสถาบัน/วิทยาลัย/ศูนย์ ผู้ช่วยอธิการบดี ถึงบริเวณพิธี
นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเชิญผ้าพระกฐินพระราชทาน
ขึ้นสู่พานแว่นฟ้า ตั้งบนโต๊ะหมู่
อธิการบดีตั้งพัทธองของมหาวิทยาลัย
วางผ้าไตรของมหาวิทยาลัยบนพานเงิน
วงเครื่องไทยธรรมที่โต๊ะด้านหน้าหรือด้านข้างโต๊ะหมู่ผ้าพระกฐิน
พระราชทาน
- เวลา ๑๗.๐๐ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูป ถึงบริเวณพิธี (วงปีพาทย์พิธีบรรเลงประกอบพิธี)
เริ่มพิธีสงฆ์
นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจุดเทียน รูป บูชาพระรัตนตรัย
พระสงฆ์แสดงพระธรรมเทศนา
นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยถวายจตุปัจจัยไทยธรรมบูชาภัณฑ์เทศน์
พระสงฆ์ ๘ รูป เจริญพระพุทธมนต์
นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิการบดี ผู้บริหารมหาวิทยาลัย
และผู้ร่วมพิธีถวายจตุปัจจัยไทยธรรมแก่พระสงฆ์ ๘ รูป
นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิการบดี ผู้บริหารมหาวิทยาลัย
และผู้ร่วมพิธีกรวดน้ำ
พระสงฆ์อนุโมทนา
นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิการบดี ผู้บริหารมหาวิทยาลัย
และผู้เข้าร่วมพิธีรับการประพรมน้ำพระพุทธมนต์
เสร็จพิธีสงฆ์
การแสดงนาฏศิลป์สมโภช โดยภาคศึกษานาฏศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์
และชมรมฝ่ายศิลปวัฒนธรรม องค์การบริหารสโมสรนิสิต
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

การแต่งกาย

ข้าราชการ / ผู้ร่วมพิธี
นิสิตชาย / หญิง

สากลนิยม / ผ้าไทย สุภาพ
เครื่องแบบนิสิต

กำหนดการ

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเป็นองค์ประธานถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ประจำปี ๒๕๕๐

ณ วัดพุทธมณฑลารามราชวรวิหาร แขวงปทุมวัน เขตปทุมวัน กรุงเทพมหานคร
วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ พฤศจิกายน ๒๕๕๐

เวลา ๑๖.๐๐ น. สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนิน
โดยรถยนต์พระที่นั่ง ถึงวัดพุทธมณฑลารามราชวรวิหาร
(วงศุขิยางค์บรรเลงเพลงมหาชัย)
นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิการบดี รองอธิการบดี คณบดี
ผู้อำนวยการสถาบัน คณาจารย์ บุคลากร นิสิต และผู้ร่วมพิธี
เฝ้าฯ รับเสด็จ
ผู้แทนนิสิตชาย-หญิง ทูลเกล้าฯ ถวายพวงมาลัย
เสด็จฯ เข้าสู่พระวิหาร
ทรงกล่าวคำถวายผ้าพระกฐิน
ทรงวางผ้าไตรไว้บนพานแว่นฟ้า และทรงประเคนผ้าไตรพร้อมกับ
พระเคนเทียนปาฏิโมกข์
พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก
ประทับพระราชอาสน์
(พระสงฆ์ทำพิธีกฐินกรรม)
เสด็จฯ ไปถวายเครื่องบริวารพระกฐินแก่พระผู้ครองผ้าพระกฐิน
ประทับพระราชอาสน์ที่เดิม
อธิการบดี รองอธิการบดี คณบดี ผู้อำนวยการสถาบัน/วิทยาลัย/ศูนย์/
สำนัก ผู้ช่วยอธิการบดี และผู้ร่วมพิธีในพระอุโบสถ ถวายผ้าไตร
และเครื่องไทยธรรมแก่พระอัครคัน
นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยอ่านคำวารณาถวายปัจจัย
โดยเสด็จพระราชกุศล
ทรงหลังทักษิณาทน
อธิการบดีกราบบังคมทูลเบิกผู้มีจิตศรัทธาบริจาคเงินบำรุงพระอาราม
เข้าเฝ้าฯ รับพระราชทานของที่ระลึก
เสด็จฯ ไปทรงกราบที่หน้าเครื่องนมัสการ
เสด็จฯ ออกจากพระวิหาร

การแต่งกาย

ข้าราชการ	เครื่องแบบปกติขาวสวมหมวก
ผู้ร่วมพิธี	สากลนิยม / ผ้าไทย สุภาพ
นิสิตชาย / หญิง	เครื่องแบบนิสิต

พุทธศิลป์กรรม ณ วัดปฐมวณารามราชวรวิหาร

อาจารย์จิราวรรณ แสงเพชร*

สระปฐมวัน และพระราชวังปฐมวัน

ในครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริถึงที่นาหลวงบริเวณทุ่งบางกะปิ ริมคลองสามเสนแห่งหนึ่ง จึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติหรือเจ้าพระยาองค์น้อย เป็นแม่กอง และพระสามภพพายัพ^๑ ซึ่งภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็นพระยาเพชรพิไชย เป็นนายงาน ว่าจ้างชาวจีน ขุดสระใหญ่ ๒ สระติดต่อกัน สระที่อยู่ด้านทิศเหนือ เรียกว่า *สระใน* ด้านทิศใต้เรียกว่า *สระนอก* ภายในสระปลูกพันธุ์ปทุมชาตินานาชนิด ดินที่ขุดขึ้นจากสระ โปรดฯ ให้ถมทำเป็นเกาะแก่งน้อยใหญ่ บริเวณริมฝั่งก็ถมทำสวนสำหรับปลูกพรรณไม้ดอกรวมทั้งพืชผักชนิดต่างๆ เพื่อให้เป็นรมณีสถานที่เสด็จประพาส รวมทั้งเหล่ามหาชนได้ไปเล่นเรือ เสมือนเมื่อครั้งแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา

แล้วโปรดฯ ให้ขุดคลอง^๒ ไช้นำน้ำมาจากคลองแสนแสบที่อยู่ทางทิศเหนือ ทำเป็นทางเดินเรือเข้ามาในสระ พื้นที่ฝั่งสระในไปจรดถึงคลองแสนแสบ ก่อกำแพงล้อมรอบกันเป็นเขตพระราชฐาน พระราชทานนามว่า **พระราชวัง**

* อาจารย์ประจำภาควิชาทัศนศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ หนู เกตุทัต

^๒ ปัจจุบัน คือ คลองอรชร

ประทุมวัน^๓ ภายในสร้างพระที่นั่ง ๒ ชั้น คือ **พระที่นั่งประทุมภิรมย์** สำหรับเป็นที่ประทับแรม ตั้งอยู่ริมสระ มีพลับพลาที่ประทับสำหรับเสด็จออก เรือนฝ้ายในโรงครัวฝ้ายใน โรงครัวเลี้ยงขุนนาง และโรงละคร เสด็จฯไปประทับแรมครั้งแรกเมื่อ เดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐

การสร้างวัดปทุมวนาราม

บริเวณด้านทิศใต้ ริมสระนอกข้างตะวันตก โปรดฯให้สร้างพระอาราม **“วัดประทุมวันนาราม”** หรือ **“วัดปทุมวนาราม”** พระราชทานแต่สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี และโปรดฯให้อาราธนาพระสงฆ์ธรรมยุติกจากวัดบวรนิเวศวิหาร มาเป็นเจ้าอาวาสองค์แรก พระราชทานสมณศักดิ์เป็น **พระครูประทุมธรรมธาดา (กล้า)** แล้วโปรดฯให้เรียก สระบัว ซึ่งทรงสร้างใหม่ รวมทั้งตำบลแห่งนี้ว่า **“ปทุมวัน”**

ครั้นเมื่อถึงฤดูแล้งเดือนยี่ ช้างขึ้น ก็ให้ขนน้ำจากคลองแสนแสบเข้าไปในสระ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคจากพระบรมมหาราชวัง มาประทับแรม ณ พระราชวังแห่งนี้ ๒ ราตรีบ้าง ๓ ราตรีบ้าง รวมทั้งโปรดฯให้พระราชวงศ์ และข้าราชการฝ้ายในลงเรือพายเก็บดอกบัวแดงพันธุ์พุกงาชาติต่างๆ เป็นที่สำราญพระราชหฤทัย เสมือนเสด็จประพาสหัวเมืองที่นอกพระนคร เพลิดเพลินโปรดฯให้อาราธนาพระราชาคณะลงเรือสำปั้นพายเข้าไปรับบิณฑบาตในเขตพระราชฐาน ครั้นเพลาค่ำก็จัดให้มีผ้าป่า แลให้ข้าราชการเล่นเพลงสักวาดอกสร้อย มีละครข้างในที่

^๓ พระราชวังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างใหม่ในกรุงเทพมหานครมี ๓ แห่ง คือ (๑) **พระราชวังประทุมวัน** (๒) **พระราชวังนันทอุทยาน** และ (๓) **พระราชวังสราญรมย์** รายละเอียดดูที่ “ตำนานวังเก่า”, **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๕**, กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, ๒๕๔๒, หน้า ๓๗๗.

พระราชวังตั้งนี้ทุกๆ ปี^๔

ครั้น ณ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๕ ค่ำ ตรงกับวันอังคารที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ เสด็จพระราชดำเนิน โดยกระบวนเรือพยุหยาตรา แห่ขึ้นไปรับพระพุทธปฏิมาสำคัญ ๒ องค์ คือ **พระแสน** และ**พระไสย(พระสาयน์)** จากวัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี มาประดิษฐานในพระอุโบสถวัดปฐมจวนาราม^๕ และโปรดให้อัญเชิญพระพุทธปฏิมาพระเสริม(พระเสิม) จากท้องพระโรงพระบวรราชวัง มาประดิษฐานเป็นพระพุทธปฏิมาประธานภายในพระวิหาร

ครั้นต่อมาในปีพ.ศ. ๒๔๐๔ ทรงมีพระราชดำริ ให้จัดงานสมโภชพระอาราม แต่ก็มีอาการกระทำไม่ได้ เนื่องจากด้วยสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เสด็จสวรรคต ประกอบกับพระราชภารกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีมากมาย จึงงดเว้นงานฉลองสมโภช ครั้นล่วงเลยต่อมาอีก ๒ ปี จึงโปรดฯ ให้จัดงานฉลองวัดปฐมจวนารามอย่างยิ่งใหญ่ในปี พ.ศ. ๒๔๑๐

^๔ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔, หน้า ๘๕.

ครั้นต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บริเวณสระปฐมวัน ยังเป็นที่ราษฎรไปเล่นแข่งเรือกันในฤดูน้ำ เดือน ๑๑ เดือน ๑๒ ทุกปี ได้โปรดฯ ให้พระยานาฬภักษ์ บุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ เป็นนายงานปฏิสังขรณ์สระปฐมวัน ต่อมาสระได้ตั้งเงิน จึงพระราชทานให้เป็นที่โรงทหาร ครั้นทหารย้ายไปอยู่ที่อื่นแล้วจึงใช้เป็นแต่ที่ทำการสมาคมพิเศษ บริเวณที่ดินด้านหลังฝั่งตะวันตกของวัดปฐมจวนาราม ริมถนนปฐมวัน (ต่อมาคือถนนพระรามที่ ๑) จรดคลองแสนแสบ โปรดเกล้าฯ พระราชทานเพื่อสร้างวังสำหรับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหิตลดาตุลยศเษ กรมหลวงสงขลานครินทร์ และฝั่งตะวันออกด้านหน้าพระอาราม (บริเวณสี่แยกราชประสงค์) พระราชทาน สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานที่ดินและออกโฉนดตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ บริเวณวังสระปทุม และวังเพ็ชรบูรณ์

^๕ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔, หน้า ๑๒๔.

เรื่อง การฉลองวัดปทุมวนาราม กล่าวว่ามีการจัดงานฉลอง ๕ วัน ๕ คืน เริ่มขึ้น ณ วันจันทร์ เดือนอ้าย แรม ๑๐ ค่ำ ตรงกับวันเสาร์ที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๐ เวลาบ่าย มีการตั้งกระบวนแห่พระพุทธรูปปฏิมา ผ้าไตร และเครื่องบริวารต่างๆ ลงเรือเอกไชยจากที่หน้า **พระที่นั่งขลุ่ยพิมาน**^๖ บริเวณท่าราชวรดิษฐ์ กระบวนแห่ประกอบด้วย เรือเอกไชยบุษบกลำหนึ่ง เรือตั้ง ๕ คู่ เรือกราบ ๒ ลำ เรือศรี ๔ ลำ แล่นมาตามแม่น้ำเจ้าพระยา เข้าสู่คลองแสนแสบจนถึงวัดปทุมวนาราม

รุ่งขึ้น ณ เดือนอ้าย แรม ๑๑ ค่ำ ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ ตรงกับวันอาทิตย์ที่ ๒๒ วันจันทร์ที่ ๒๓ วันอังคารที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๐ เวลาบ่าย โปรดฯให้อาราธนาพระสงฆ์ จำนวน ๑๐๘ รูป เจริญพระพุทธมนต์ภายในพระอารามที่ **พระอุโบสถ ๒๐ รูป** ที่ **พระวิหาร ๗๓ รูป** และที่ **พระศรีมหาโพธิ์ ๑๕ รูป**

วันแรม ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ ๑๔ ค่ำ เพลาเช้า โปรดฯให้นิมนต์พระสงฆ์รับพระราชทานฉัน ทั้ง ๓ วัน ถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก ครั้น ณ วันแรม ๑๔ ค่ำ มีการตั้งบายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน บายศรีทอง เวียนเทียนสมโภช มีพระธรรมเทศนาโดยพระราชอาคันนะ วันละ ๑ กัณฑ์ ของไทยทานจัดเป็นกระจาด ๓ ชั้น กระจาดละ ๕ ตำลึง มีผลกล้วยพุกษัทั้งทาน ๔ ต้นๆ ละ ๑ ทั้ง

^๖ **พระที่นั่งขลุ่ยพิมาน** เป็นพระที่นั่งองค์เล็กริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เดิมเรียกว่า **พระตำหนักน้ำ** หรือ **พระตำหนักแพ** ตั้งอยู่บริเวณท่าราชวรดิษฐ์ อันเป็นท่าหน้าสำหรับเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค รายละเอียดการพระราชทานนามพระที่นั่งคู่นี้ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, **รวมพระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ : องค์การคำของคุรุสภา, ๒๕๔๗, หน้า ๑๔.

และโปรดฯให้มีการละเล่นสมโภชพระอาราม ประกอบด้วย โขน หุ่นละครจืด ไม้ค้ำ ไม้สูง ๓ วัน เพลาค่ำ มีหนัง มีระथाสูง ๑๒ วา จำนวน ๖ ระथा และการเล่นตอกไม้เพลงต่างๆ เสด็จพระราชดำเนินไปประทับแรมที่พระราชวัง ณ **พระที่นั่งปรทุมภิรมย์** ตลอด ๕ ราตรี รุ่งขึ้น เดือนยี่ ขึ้น ๑ ค่ำ ตรงกับวันพฤหัสบดีที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๐ งานฉลองวัดปทุมวนารามได้สิ้นสุดลง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินกลับพระบรมมหาราชวัง^๗

พุทธศิลปกรรมที่สำคัญภายใน วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร

วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร เป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดราชวรวิหาร ตั้งอยู่ ณ เลขที่ ๙๖๙ แขวงปทุมวัน เขตปทุมวัน กรุงเทพมหานคร สำหรับงานพุทธศิลปกรรมที่สำคัญภายในวัดปทุมวนาราม แบ่งออกเป็น ๒ เขต คือเขตพุทธาวาส และเขตสังฆาวาส

ภายในเขตพุทธาวาส มีการวางแผนผังสิ่งก่อสร้างอาคาร ตามแนวแกนทิศตะวันออก เรียงลำดับความสำคัญจาก พระอุโบสถ พระสถูปทรงระฆัง และพระวิหาร อันเป็นลักษณะการวางแผนผังตามขนบนิยม ที่ปรากฏในการสร้างพระอารามสำคัญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาทิ วัดศรีเทพ กรุงเทพมหานคร และวัดเสนาสนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา^๘ เป็นต้น อย่างไรก็ตามยังมีความพิเศษอีกประการหนึ่ง ได้แก่ การสร้าง

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๔-๒๔๕.

^๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาพระอารามวัดศรีเทพ ในปีพ.ศ. ๒๔๐๖ อันเป็นปีเดียวกับที่ทรงสถาปนาวัดเสนาสนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

เรือนพระศรีมหาโพธิ หรือ **โพธิมระ** คือ อาคารที่สร้างล้อมรอบพระศรีมหาโพธิ ต่อเชื่อมกับพระวิหาร ทำให้มีกลุ่มอาคารสำคัญ ๔ หลัง แตกต่างจากพระอารามแห่งอื่นที่ทรงสร้าง โดยมีการก่อกำแพงแก้วล้อมรอบ มีประตูทางเข้าออก ทางด้านทิศตะวันออก ๒ ประตู ข้างพระอุโบสถและพระวิหาร ทิศตะวันตกต่อเชื่อมกับเขตสังฆาวาส ๒ ประตู ทิศเหนือและทิศใต้ ด้านละ ๑ ประตู

และเนื่องด้วยมีขนาดใหญ่ด้านหน้าทางทิศตะวันออก และทิศใต้ ในสระปลูกปทุมชาตินานาพันธุ์ ทำให้พระอารามแห่งนี้มีความพิเศษทั้งงดงาม ประดุจดังลอยอยู่บนมหาโบกขรณีขนาดใหญ่ อันเป็นแรงบันดาลใจให้เกิดการสร้างสรรสร้างงานศิลปกรรมประเภทต่างๆ ที่มีความหมายเกี่ยวข้องกับ **“ปทุมวนา”** อันเป็นมงคลนามของพระอารามแห่งนี้

พระอุโบสถ

เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน รูปแบบศิลปะรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๔ มีบันไดกลางที่ทางขึ้นด้านหน้าและด้านหลัง ชั้นบนยกพื้นพระเบ็ียงเตี้ยๆ มีแนวลูกกรง ตั้งสลับกับเสาพาไลรูปสี่เหลี่ยมก่อล้อมที่ด้านนอก แบบเดียวกับพระอุโบสถ วัดเทพศิรินทราวาส วัดมกุฏกษัตริยาราม และวัดบวรนิเวศวิหาร ที่โคนเสาพาไล ประดับแผ่นศิลาสีเขียวคล้ายใบเสมาตั้งบนฐานสิงห์ จำหลักรูปแจกันดอกบัวแบบจีน ชุ่มประตูและหน้าต่างประดับลายปูนปั้นผูกเป็นหม้อบูรณะฉมูระ ลักษณะคล้ายแจกันมีดอกปทุมชาติมีลิ้นใบเสมา ผูกประสานสลับด้วยลายเครือเถาและลายดอกพุดตานที่ทำเป็นกรอบประตูหน้าต่าง ลงรักปิดทองประดับกระจกอย่างงดงาม (รูปที่ ๑)

บริเวณพระอุโบสถตั้งบนฐานไพทียกพื้นเตี้ยๆ ก่อล้อมด้วยกำแพงแก้วรูปกระเบื้องปูละเอียดสีเขียว บนสันกำแพงทั้ง ๘ ทิศ ประดับเสมาจำหลักหินตั้งบนฐานสิงห์ ลักษณะเป็นแท่งหินทรงสี่เหลี่ยมยอดแหลม สลักรูปพญานาค

ที่มุมทั้ง ๔ ตรงกลางผูกสายเป็นรัศมีรูปดอกบัวหรือจักร ตามแบบพระอาราม
หลวงที่ทรงสร้าง (รูปที่ ๒๒, ๓)

ส่วนหลังคาพระอุโบสถ เป็นมุขต ๒ ชั้น มุงกระเบื้องกาบกล้วย ปลาย
ชายคาประดับกระเบื้องเชิงชายลายเทพพนม หน้าบันพระอุโบสถ เป็นเครื่อง
ล้ายอง ตามแบบศิลปะไทยประเพณี ที่ส่วนกลางหน้าบันแกะเป็นวงรูปอุณาโลม
ภายในประดับ **พระบรมราชสัญลักษณ์ ประจำรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**^๙ รูปพระมหามงกุฎประดิษฐานเหนือพาน ตกแต่ง
ล้อมรอบด้วยสายกระหนก เหนือขึ้นไปล้อมกรอบด้วยสายกระหนกเปลว ผูก
ประกอบกับรูปสัตว์หิมพานต์ เบื้องล่างมีรูปสระบัวดอกปทุมชาติและใบขนาด
ต่างๆ ลงรักปิดทองประดับกระจกอย่างวิจิตร (รูปที่ ๔) บานประตูและ
หน้าต่างด้านนอก ปั้นประดับเป็นรูปธรรมชาติและชีวิตชนบท ลงรักปิดทอง
ประดับกระจก ด้านในเขียนรูปเครื่องตั้งหรือเครื่องบูชา อันเป็นเครื่องหมาย
และสัญลักษณ์มงคลตามคติจีน

^๙ **พระบรมราชสัญลักษณ์ประจำรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** ที่ประดับ
เหนือหน้าบันพระอุโบสถและพระวิหาร วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร มี ๒ แบบ คือ (๑) รูป
พระมหามงกุฎประดิษฐานเหนือพาน ประดับเหนือหน้าบันพระอุโบสถ (๒) รูปพระมหามงกุฎ
ประดิษฐานเหนือพานแว่นฟ้า(พาน ๒ ชั้น) หนาบข้างด้วยฉัตร ประดับเหนือหน้าบันชั้นต
ของพระวิหาร

- ผู้เขียนได้รับคำอธิบายจาก ศาสตราจารย์ ดร.หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์
ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร วันที่ ๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๐

ภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถ^{๑๐} นับเป็นตัวอย่างของภาพจิตรกรรมไทยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สะท้อนให้เห็นอิทธิพลและเทคนิคการเขียนภาพแบบตะวันตก ผสมผสานกับรูปแบบการเขียนภาพจิตรกรรมไทยประเพณีโบราณ นับเป็นงานฝีมือช่างชั้นครูถึงงามที่สุดแห่งหนึ่ง (รูปที่ ๕) และในส่วนของเนื้อหา ยังมีความแตกต่างจากภาพจิตรกรรมไทยประเพณีโบราณ ที่มีเครื่องครุฑระเบียบในการเขียนภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถ เรื่อง พุทธประวัติและทศชาติชาดก การจัดเนื้อหาและองค์ประกอบภาพแบ่งออกเป็น ๒ ตอน คือ

พื้นที่ผนังบริเวณเหนือกรอบช่องหน้าต่างทั้ง ๔ ด้าน เขียนบรรยาย *ภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์*^{๑๑} ตามที่ปรากฏใน *วรรณกรรมไตรภูมิโลกวินิจจกถา*

^{๑๐} ภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถ แต่เดิมมีความเข้าใจกันว่า ถูกไฟไหม้เมื่อปีพ.ศ. ๒๕๑๕ แล้วทำการเขียนขึ้นใหม่ แต่ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ *พระวราขันธ์ทิศ* ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดปทุมวนาราม ท่านได้กรุณาชี้แจงว่า ไฟไหม้พระอุโบสถในครั้งนั้น ไหม้เฉพาะเครื่องบนและหลังคาพระอุโบสถเพียงบางส่วน มิได้มีผล ทำความเสียหายแก่ภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถ

จากศึกษาและตรวจสอบโดยละเอียดครั้งนี้พบว่า ภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถ เป็นภาพชุดเดิมครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการอนุรักษ์และซ่อมแซมเฉพาะส่วนที่ชำรุด โดยช่างจากกรมศิลปากร ทำการลงสีและลงทาสีเฉพาะส่วนที่ชำรุด จากนั้นจึงเขียนเส้นตั้ง ซิดเป็นเส้นตรงเรียงตั้งฉากไปตามแนวภาพที่ชำรุด ซึ่งจะสังเกตเห็นในระนาบภาพที่มีความสมบูรณ์ที่สุด คือ บริเวณผนังเหนือกรอบช่องหน้าต่างทั้ง ๔ ด้าน สำหรับผนังระหว่างช่องหน้าต่าง มีการซ่อมแซมมากโดยเฉพาะบริเวณส่วนล่างของภาพที่ถูกความชื้น

^{๑๑} ภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถ บนผนังเหนือกรอบช่องหน้าต่างชุดนี้ในอดีตได้มีการตีความว่าแสดงภาพการเสด็จประพาสสระบัว รอบๆมีเรือพระที่นั่งลอยล่องอยู่กลางสระ ประกอบด้วยคอกบัวนานาชนิด ซึ่งในการศึกษากครั้งนี้ได้ทำการวิเคราะห์ภาพจิตรกรรมผนังเหนือกรอบช่องหน้าต่างทั้ง ๔ ผนัง พบว่า ภาพทั้ง ๔ ผนัง มีความสัมพันธ์กัน แสดงความหมายและสัญลักษณ์ของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และเหล่าเทพเทวา เทพบุตร เทพธิดาที่มาประชุมกันชมสวนและชมสระบัว อันอาจเปรียบได้กับวาระแรกสร้าง การเฉลิมฉลองการสร้างพระอารามอันเปรียบประดุจสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ที่รจนาขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ เน้นความสำคัญของภาพพระน้ำขนาดใหญ่ และสวนสวรรค์ อันเป็นบริเวณทอประจำทิศทั้ง ๔ ของ**สุทิสถนมหานคร** รวมทั้งภาพพระอินทร์และเหล่าเทพบริวาร แสดงความรื่นเริงยินดี เป็นที่รื่นรมย์ สำราญหยุดหย่อน อันเปรียบได้กับวาระแรกในการสร้างพระอารามแห่งนี้ (แผนผังที่ ๑, ๒)

๑. สุทิสถนมหานคร : แผนผังทิศตะวันตกด้านตรงข้ามพระพุทธรูปปฏิมาประธาน เป็นฉากเริ่มแรกของภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถ เขียนภาพ**เมืองสุทิสถ** หรือ **สุทิสถนมหานคร** บนดาวดั่งตเวทพิภพ โดยเขียนภาพต้นตาล ๗ ต้น^{๑๒} อันเป็นเขตแดนกำแพงรอบคูเมืองมหานคร (รูปที่ ๖-๘)

“... เมืองดาวดั่งสนั่น มีนามบัญญัติชื่อว่า **สุทิสถนมคร** มีปริมาณ ได้ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ แวดล้อมไปด้วยสุวรรณปราการทอง โดยรอบ... ภายนอกกำแพงพระนครนั้น ประกอบด้วยคูล้อมรอบสองข้างคูนั้นก่อด้วยอิฐทอง อิฐเงิน อิฐแก้วมณี และอิฐแก้วไพฑูรย์ น้ำในคูนั้นทั้งเย็นทั้งใสบริสุทธิ์สะอาด ภายในคูนั้นประกอบด้วยเรือประพาส มีอาทิ เรือเงิน เรือทอง เรือแก้ว ภายในเรือทั้งหลายนั้นมี**ภิกษุ** **ภิกษุณี** **นาค** **นาคินี** **พิศตร**ไปด้วยกามกาญจนกนกเกี้ยวงานไปด้วยมุขแลบัณฑิต ช่อห้อยแลช่อตั้ง กระจังใหญ่กระจังน้อย ถ้วนแล้วด้วยสัตว์พิศตรนเรืองรังสี... **บุษบก** แก้ว ๗ ประการ เทวบุตรทั้งหลายแต่บรรดาที่จะปรารถนาจะลงสรลงสนาน ย่อมพานางเทพอัปสรสาวสวรรค์ลงในเรือทั้งหลายนั้นๆ โดยอันควรแก่

^{๑๒} การจัดองค์ประกอบภาพ โดยการเขียนภาพต้นตาล ๗ ต้น อาจเปรียบได้กับ การเขียนภาพ **เขาสัตตบริภัณฑ์** ภูเขาวงแหวน ๗ ลูก ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ ซึ่งปรากฏในงานจิตรกรรมไทยประเพณีบนผนังด้านหลังพระพุทธรูปปฏิมาประธานภายในพระอุโบสถ ตามแบบแผนเดิมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

อัครมหาเสนาบดี ถ้าจืดแห้งเทพบุตร แลเทวธิดาปรารถนาจะให้เรือนั้น
ไปด้วยในประเทศที่ใด ๆ เรือนนั้นก็ลอยแต่บนระรินเรื่อยเจื้อยไปใ
ประเทศ นั้น ๆ สำเร็จมโนรถความปรารถนา

อันหนึ่งพวกพ้องปทุมกุสุมาลา แต่บรรดามีในประเทศที่
นั้นล้วนพิจิตรด้วยสถานการณ์ประหลาดๆ กัน ส่งกลิ่นอยู่หอมฟุ้ง
เป็นนิภาณินันต์ บ่มีใครรู้ว่า ถ้าเทพบุตรเทวธิดาทั้งหลาย มีความ
ปรารถนาที่จะเก็บมาชมรมในขณะใด ก็ลอยมาสู่เจ็อมหัตถ์ใน
ขณะนั้น บ่มีพักทั้งพักถอน บ่มีพักแต่พักเก็บด่าบากยากใจ

... ภายนอกเขื่อนออกไป มีระเบียบ คับคด บังเกิดขึ้น
เป็นถ้องแถวเรียบเรียงกัน ถ้าลำตาดนั้นแล้วด้วยทอง ใบแถมถ
นั้นแล้วด้วยเงินบ้าง แล้วด้วยแก้วไพฑูรย์บ้าง แล้วด้วยแก้วมณี
บ้าง ถ้าลำตาดนั้นแล้วด้วยเงิน ใบแถมถแล้วด้วยทองบ้าง แล้ว
ด้วยแก้วไพฑูรย์บ้าง แก้วมณีบ้าง ... ตกว่าสีใบ สีมถ สีลำต้น
นั้นๆ สดๆ กัน จะได้เป็นสีอันเดียวกันหาบ่มีได้ กาลเมื่อพระพาย
รำเพยพัด เสียงมถเสียงใบแห่งคับคดทั้งหลายนั้น ก็ดังสนั่น
เสนาะกลมเกลี้ยง เปรียบประคองสำเนียงทิพย์สังคีตดุริยดนตรี
อันมีองค์ ๕ ประการ^{๑๓} ฟังนี้ไพละจับจิต นำมาซึ่งความยินดี...^{๑๔}

^{๑๓} ดุริยสังคีต อันมีองค์ ๕ ประการ อาจหมายถึง ปี่พาทย์เครื่อง ๕ หรือปี่พาทย์พิธี ซึ่ง
จะปรากฏในฉากจิตรลดาวันอุทยานและจิตรลดาโยกขรณี ผนังถัดไปด้านทิศใต้

^{๑๔} สิดปากกร, กรม, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ (ไทรภูมิโลกวิณีจกยกลดา),
กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, ๒๕๓๕, หน้า ๙๕๑.

จากเนื้อหาวรรณกรรมไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ดังที่กล่าวมาสอดคล้องกับคำบรรยายที่ ลายหน้ากระดานเหนือกรอบประตูพระอุโบสถ ความว่า

“... เรื่องนี้ เทพบุตรเทพธิดา... **เมืองสุทศนาควตังส์สวรรค์**
ข้างลงเรือทอง เรือเงิน ประดับไปด้วยแก้ว...รอบคูเมืองออกไป...”

ในลำดับแห่งระเบียบตาลทั้งหลายนั้นมี **สระโบกขรณี** อันแล้วด้วยบุญฤทธิ์ ข้างทั้ง ๔ นั้นก่อด้วยอิฐล้วนงามพิจิตร สลับๆสี... ควรเป็นที่ชื่นชมโสมนัสที่ประพาสสุขสำราญเรียงบันเทิงจิต แห่งอมรเทพยนิกรทั้งปวง สระทั้งหลายนั้นคารตาศไปด้วยบัวหลวงปัญญาพิชิตพุมชาติ ๕ ชนิด เริงขันบันไดสำหรับที่จะลงตรงสนามในสระนั้น ก็แต่ล้วนแล้วด้วยอิฐเงิน อิฐทอง อิฐแก้ว ซ้อนชั้นสลับสีเหมือนๆ กัน

“... ในสระนั้นประกอบด้วยเรือเงิน เรือทอง เรือแก้วมณี
แลแก้วไพฑูรย์ พิจิตรด้วยลวดลายเป็นกามเกี้ยวเครื่องวิถียัพพันกนก
ล้วนมี**ภูภาคามุขบทพิพพิมาน** ประคิษฐานอยู่ทุกถ้ำๆ เรือแล
มุขบทนั้นสลับๆ สี เหมือนกันกับเรือที่ลอยอยู่ในคูพระนคร เป็นที่
ประพาสเล่นแห่งหมู่อมรมรุตถนาทั้งหลาย...”^{๑๕}

อาณาเขตแห่งเมืองคาวตังส์ ภายนอกประกอบด้วยด้วย กำแพงทองชั้นที่ ๑ ชั้นที่ ๒ ล้อมด้วยเขื่อน ชั้นที่ ๓ ล้อมด้วยคูน้ำ **ชั้นที่ ๔ ล้อมด้วยระเบียบแห่งคันตาล** ชั้นที่ ๕ ล้อมรอบด้วยสระโบกขรณี ภายนอกออกไปมีราวป่า **ไม้กัลปพฤกษ์** บริบูรณ์ด้วยทิพยรัตนาภรณ์อันอลังการ ทุกสิ่งสารพัดมีพร้อม จะปรารถนาสิ่งใดก็ได้สิ่งนั้นดังประสงค์ในระหว่างไม้กัลปพฤกษ์มีสระโบกขรณี อันพิจิตรด้วยปัญญาพิชิตพุมชาติ ๕ ชนิด ๕ วรรณะสี เป็นที่เล่นสำราญ อันเป็นทิพยรมณีสถานแห่งเทพบุตรเทพธิดา

^{๑๕} ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา, หน้า ๘๕&๒.

ภาพที่ปรากฏในงานจิตรกรรม เขียนภาพแนวต้นตาล อันเป็นขอบอาณาเขตที่ล้อมรอบสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และสุทิสสนครในชั้นที่ ๔ โดยเขียนเป็นแบบเหมือนจริง (*realistic*) แสดงแสงและเงาที่ตกกระทบรวมรวมทั้งระยะใกล้ไกล ตามรูปแบบอิทธิพลศิลปะตะวันตก ซึ่งลักษณะดังกล่าว มิได้ต้องตามวรรณกรรมที่กล่าวว่ามี ลำต้นและใบ เป็น ทอง เงิน แก้วมณีหรือแก้วไพฑูริย์ ชนิดต่างๆ (รูปที่ ๖-๙)

ภายในแนวเขตต้นตาล เขียนภาพคู่อื่นของเมืองสุทิสสนคร และสระโบกขรณี เป็นที่เสด็จประพาสแก่เหล่าเทพเทวา ทั้งเหาะลงมาเป็นหมู่คณะหรือขึ้นเขนเดินประพาสชมความงามรื่นรมย์ต่างๆ มีทิพยนาวาลอยล้าอยู่ ตกแต่งโชนเรือด้วยลายกนกและรูปสัตว์หิมพานต์ ประเภทเดียวกับเรือพระราชพิธีในกระบวนเสด็จพยุหยาตราทางชลมารค ที่กลางนาวามีบุษบก ยอดทรงมณฑปตั้งบนฐานสิงห์ เป็นที่ประทับของเทพบุตรและเทพธิดา มี**ธงสามชาย**^{๑๖} ประดับที่ด้านหน้าและท้ายเรือ ภายในลำเรือมีเทพเทวานั่งขึ้นชมเหล่าปทุมชาตินานาชนิด และเป็นที่น่าสังเกตว่า ไม่ต้องมีฝีพายพายเรือ เนื่องด้วยทิพยนาวาลอยเลื่อนไปด้วยจิตปรารถนา ดังที่ปรากฏในวรรณกรรม (รูปที่ ๙)

๒. จิตรลดาวันอุทยานและจิตรลดาโบกขรณี : ผนังด้านทิศใต้ แสดงภาพเหล่าเทพบุตรเทพธิดามาประชุมกัน ชมสวนจิตรลดาวันแลดงสรงสนานในจิตรลดาโบกขรณี อันเป็นอุทยานด้านทิศตะวันออกของสุทิสสนคร มีการขับร้องเล่นดูริยสังคีตชนิดต่างๆ (รูปที่ ๑๐-๑๓)

^{๑๖} **ธงสามชาย** ลักษณะเป็นธงรูปสามเหลี่ยมมุมฉาก ปลายธงมี ๓ แฉก เป็นสามชายลดหลั่นกัน มักใช้ในการนำริ้วกระบวน เป็นธงชัยแห่งชัยชนะ อันมีความหมายเกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ ๑ ใน ๘ เครื่องหมายมงคลที่ปรากฏในศาสนาพราหมณ์ และพุทธศาสนาประกอบด้วย ศทา, สังข์, จักร, ธงสามชาย, โคสุภราช, หม้อน้ำมนต์, ขอสับช้าง และอุณทิส

“...วัดแต่เสาเขื่อนชั้นนอกด้านข้าง **บูรพทิศ** ออกไปได้ ๒๐ โยชน์ จึงถึงสวนสวรรค์อันชื่อว่า **จิตรดลควันอุททยาน**... ในประเทศสวนสวรรค์อันชื่อว่า **จิตรดลควัน** นั้นประกอบด้วย พฤษาลดาชาติ อันโอภาสไปด้วยรัศมีรุ่งเรืองอยู่เป็นนิจนิรันดร์ แต่บรรดาอมรเทพทั้งหลายเข้าไปในสวนพระอุททยานนั้น ครั้นต้องรัศมีแห่งพฤษาลดาชาติแลดดาชาติ ก็มีสีกายอันแปลกประหลาดงาม พิจิตรบรรจงขึ้นกว่าปรกติแต่ก่อน สุดแท้แต่ได้เข้าไปในสวนนั้น ในขณะใด ก็มีสีกายอันผ่องใสบริสุทธิ์สะอาด งามประหลาดขึ้น ในขณะนั้น...”^{๑๗}

ภายในสวนจิตรดลควัน มีสระน้ำขนาดใหญ่ชื่อว่า **จิตรดลควาโยกขรณี** มีขนาดความยาว ความกว้าง และความลึกเท่ากับ ๑๐๐ โยชน์ มีบันไดลงสู่สระก่อด้วย อิฐเงิน อิฐทอง และอิฐแก้ว ภายในสระจิตรดลควาโยกขรณี ปลูกดอกบัว ๕ ชนิด มีเรือที่ตกแต่งด้วยบุษบกลอยลำอยู่ สำหรับเทพเทวา ประพาศชมสระ ปรากฏในข้อความพรรณนาตอนที่เหล่าเทพเทวาเสด็จมา รื่นเริงต่างๆ

“... หม่อมอมรเทพนิกร แต่บรรดามาตโมสรชุมชวนกันเล่น ที่ใน**จิตรดลควา** สระนั้น บ้างขับบ้างร้อง ส่งลำเนียงเสนาะสนั่น ก้องวังเวงวิเวกจับจิต เป็นนิจนิรันดร์ทุกวันปรมิรัชดา...”^{๑๘}

ภาพที่ปรากฏในงานจิตรกรรม จิตรรดลควันอุททยานเป็นส่วนสวรรค์ ด้านทิศตะวันออกของเมืองสุทิสสมมหานคร ภายในสวนมีพลับพลาตรีมุข ยอดทรงมณฑปเป็นที่ประทับของเหล่าเทพเทวากลางสวนสวรรค์ ที่บริเวณ

^{๑๗} ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา, หน้า ๔๕๕.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๖.

ลานพลับพลาและริมสระตกแต่งด้วยกระถางสายครามปลุกบัว และกระถาง
ศิลาจำหลัก แบบเดียวกับการประดับตกแต่งภายในพระอาราม (รูปที่ ๑๐)

ใกล้กับขอบจิตรลดาโบกชรณี มีเหล่าเทพเทวดาแสดงความรื่นเริงยินดี
บรรเลงทิพยดุริยางค์สังคีต อันได้แก่ **ปี่พาทย์เครื่อง ๕**^{๑๙} หรือ **ปี่พาทย์พิธี**
(รูปที่ ๑๑) ประกอบด้วย ตะโพน กลองทัด ระนาดเอก ฉิ่งวงใหญ่ ปี่ใน และ
ฉิ่ง อันเป็นเครื่องดนตรีที่ใช้บรรเลงในพระราชพิธี สำหรับเพลงที่ใช้สันนิษฐาน
ว่า บรรเลง **เพลงหน้าพาทย์**^{๒๐} เนื่องด้วยมีเหล่าเทพธิดา ร่ายรำเป็นกลุ่มที่
ริมโบกชรณี หยอกล้อกับเหล่าเทพบุตร ที่เข้าร่วมร่ายรำไปมาด้วยความรื่นรมย์
ภายในสระจิตรลดาโบกชรณีมีทิพยนาทอลอยลำไปด้วยจิตปรารถนา ท่ามกลาง
เหล่าปทุมชาติชนิดต่างๆ รูปสันฐานของทิพยนาท มีโขนเรือประดับด้วยรูป
สัตว์หิมพานต์ อาทิ รูปหงส์ นาคราช ปักษา และสายกระหนก ที่กลางลำเรือ
เป็นบุษบกทรงมณฑปยอดแหลม เป็นประดับของเทพเทวดา เจกเช่นเดียวกับ
ทิพยนาทในสระโบกชรณีอื่นๆ ในดาวดึงส์เทวพิภพ (รูปที่ ๑๒)

^{๑๙} ข้อมูลสันนิษฐานเรื่อง เครื่องดนตรีในภาพจิตรกรรม จากการสัมภาษณ์ อ.ดร.พรประพิตร
เผ่าสวัสดิ์ อาจารย์ประจำสาขาดุริยางค์ไทย ภาควิชาดุริยางคศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๐

^{๒๐} **เพลงหน้าพาทย์** ได้แก่เพลงที่บรรเลงประกอบกับกิริยาเคลื่อนไหว หรือเปลี่ยนแปลงกิริยา
ท่าทางต่างๆ ทั้งเทพเทวดา มนุษย์ สัตว์ วัตถุต่างๆในธรรมชาติและอื่นๆ เช่น เดิน นอน วิ่ง
กลายร่าง เกิดขึ้น สูญไป สมผัส ผ่นตก เป็นต้น ตัวอย่างของเพลงหน้าพาทย์ เช่น เพลงเชิด
เพลงเสมอ เพลงโศก เพลงไล่ เพลงตระนอน เพลงตระนิมิต ร่ายละเอียดคู่ที่มนตรี
คราโมท, **คนครไทย**, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๙, หน้า ๖.

๓. **ปารุสกวันอุทยานและปารุสกโมกขรณี** : ผนังด้านทิศใต้ ห้องในสุด เขียนภาพปารุสกวันและปารุสกโมกขรณี ซึ่งตั้งอยู่ด้านทิศใต้ของสุภัทสนมทานกร เป็นเขตอุทยานไม้มะพร้าว อันเป็นสถานที่ท่องเที่ยวของเหล่าเทพเทวาต่างๆ ผู้ที่เข้าไปในสวนนี้จะมีจิตใจกล้าหาญ (รูปที่ ๑๔-๑๖)

“... วัดแต่เสาเขื่อนขึ้นนอกด้านข้าง **ทักษิณทิศ** ออกไปได้ ๒๐ โยชน์ จึงถึงสวนสวรรค์อันชื่อว่า **ปารุสกวันอุทยาน** ที่ประพาสบรมสุขสำราญแห่งเทวบุตรแลเทวธิดา...

...เทพบุตรทั้งหลาย แต่บรรดาที่เข้าไปในสวนอุทยานนั้น ย่อมมีจิตสุภาพแก่ลัทธิว่าปรกติ แต่ก่อนเมื่ออยู่ภายนอกสวนหาแก่ลัทธิว่าไม่ ครั้นเข้าไปในภายในสวนสวรรค์ด้านข้างทิศ ทักษิณนั้นกาลใด **จิตก็ให้ยมหาญคิดอ่านการณรงค์สงคราม** **ปรารถนาจะต่อสู้** **จะตีทัพจับอาวุธ** **จะพิฆาตฆ่าอสูร** ในกาลนั้น อาศัยเหตุที่สวนสวรรค์กระทำจิตแห่งเทพเจ้าให้ให้ยมหาญให้คิดอ่านการสงครามฉะนี้ นามบัญญัติชื่อว่า **ปารุสกวันอุทยาน** จึงปรากฏมีเพราะเหตุอันนั้น...”^{๒๑}

ภายในสวนสวรรค์ปารุสกวันนั้น มีสระ **ปารุสกโมกขรณี** มีความกว้าง ยาว ลึกเท่ากัน คือ ๑๐๐ โยชน์ มีดอกปทุมชาติและอุบลชาตินานาชนิด ขอบชั้นเชิงบันไดก่อด้วย อิฐทอง อิฐแก้ว เหมือนอย่างสระโมกขรณีอื่นๆ ในสระนั้นมีทิพยนาถ คือ เว็เงิน เว็ทอง และเว็แก้ว มีภูฏาคารบุษบก ตกแต่งด้วยลวดลายวิจิตร ที่ริมขอบสระมีพันธุ์พฤษภามลิตดอกออกผลบานไสว หากเทพเทวาประสงค์ดอกหรือผล ก็จะลอยลงมาสู่เงื้อมพระหัตถ์

^{๒๑} ไตรภูมิโลกวิณีจถกถา, หน้า ๙๕๗.

สำหรับฉากดังกล่าวมีคำบรรยายที่มีความสัมพันธ์กับภาพจิตรกรรมว่า

“... เรื่องนี้ เทพบุตร เทพธิดา มาประชุมกัน ชม สวนป่ารุก-
สก์วัน... แลป่ารุกสโภกขรณี ในสวนป่ารุกสก์วันนั้น มีต้นมะพร้าว
แลต้นดั้นจี่มากนัก แต่บันดาเทพบุตร ที่ได้ไปในสวนนี้ มีศรีกาย
แดงกว่าปรกติแต่ก่อน แลผู้มีจิตกรล้าหาร คิดกระทำการนรงค์
สงครามกับหมู่สูร...”

ภาพที่ปรากฏในงานจิตรกรรม ภาพสระป่ารุกสโภกขรณี สระ
โภกขรณีเบื้องทิศใต้ของสุทิสถนมหานคร เป็นภาพที่ต่อเชื่อมกับแนวสวน
จิตรลดาวัน มีการเขียนภาพสระด้วยการใช้ **หลักทัศนียวิสัย (perspective)**
โดยเส้นมุมของขอบสระด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ มีแนวเส้นที่ทำองศาตั้งฉาก
กับมุมเดียวกันของพระอุโบสถ (รูปที่ ๑๔)

บริเวณมุมขอบสระมีพลับพลาตรีมุขยกพื้นสูง ส่วนยอดทรงปราสาท
มีบันไดทางขึ้น ๓ ทาง เป็นที่ประทับสังสรรค์ของเหล่าเทพเทวา ถัดไปอีกฝั่ง
ใกล้ขอบสระ มีศาลาที่พัก ภายในศาลามีเหล่าเทพบุตร นั่งเอกเขนกสังสรรค์
กำลังรำทพิพสุรา ที่เมามายอีกเหมจะมีสีกายแดงเข้มกว่าปรกติ จับคู่ประลอง
ต่อยุทธ์นรงค์ด้วยทพิพอาวุธ คือ พระขรรค์ เข้าต่อสู้อยู่ที่ด้านนอกศาลา
(รูปที่ ๑๕) เบื้องหลังศาลามีแนวสวนมะพร้าว รวมทั้งมีดั้นจี่กำลังผลิตดอกออกผล
สอดคล้องกับคำบรรยายภาพจิตรกรรม โกลออกไปมองเห็นบ่อมและกำแพง
คูเมือง ลักษณะเป็นบ่อม ๘ เหลี่ยม คล้ายกับบ่อมมหากาฬ ภายในสระป่ารุก-
สก์โภกขรณี มีทพิพนาวาลอยล้าอยู่ท่ามกลางเหล่าพุ่มชาติ

๔. สระเอราวัณ : ผนังเบื้องหลังพระสายนัปฏีมา เขียนภาพสระบัว
ในงาช้างเอราวัณ (รูปที่ ๑๗-๒๐)

ข้างเขราวัดเป็นเทพาหนะของสมเด็จพระอมรินทราบหาราช(พระอินทร์) โดยปรกติจะเป็นเทพบุตร เมื่อพระอินทร์จะเสด็จไปในที่ใด ครั้นเมื่อทรงระลึก **เขราวัดเทพบุตร** ก็จะมาประดิษฐานอยู่ในที่เฉพาะพระพักตร์ แล้วนฤมิตกายเป็นข้าง มีขนาดลำตัวและความสูงเท่ากับ ๑๕๐ โยชน์ นฤมิตกระพวงเศียรจำนวน ๓๓ เศียร ขนาด ๓๐๐ เส้น กระพวงกลางมีขนาดใหญ่ที่สุด เป็นที่ประทับของสมเด็จพระอมรินทราบหาราช กว้าง ๓๐ โยชน์ มีนามปรากฏชื่อว่า **สุทิสสนะ** เบื้องบนกระพวงนี้ประดิษฐานมณฑปแก้วสูง ๑๒ โยชน์ ประดับด้วยขงอิฐแก้ว ๗ ประการ มีกระพวงน กระดิ่งและโคมไฟแก้วเรียงรายเป็นแถว เมื่อต้องลมก็จะเกิดเสียงประตุงกทิพยสังคีต ที่กลางมณฑปมีบัลลังก์แก้วมณีขนาดความสูง ๑ โยชน์ เป็นที่ประทับของพระอินทร์

“... กระพวงน้อยๆ ๓๒ กระพวงนั้น มีบัลลังก์ทิพยอาสน์เหมือนกัน สำหรับเป็นที่นั่ง แห่งอินทรเทพบุตร ๓๒ พระองค์ สรรพศกษากรณทั้งปวงนั้นล้วนงามๆบรรจงแล้วด้วยสัตตพิพิชรรัตนเรืองรังสี ... กระพวงเศียรแต่ละกระพวงเศียรๆนั้น มีงาได้ ๗ กิ่งๆงาแต่ละกิ่งๆนั้นยาวได้ ๕๐ โยชน์ๆ ภายในงาแต่ละงาๆ นั้นมี **สระโบกขรณีได้ ๗ สระๆ แต่ละสระๆนั้นก็มีกอบปทุมชาติได้ ๗ กอๆ แต่ละกอๆ มีดอกไม้ ๗ ดอกๆ แต่ละดอกๆ มีกลีบได้ ๗ กลีบ แต่ละกลีบๆ มีนางฟ้าพื่อนอยู่ ๗ องค์ๆ นางฟ้าแต่ละองค์ๆ มีนางบริวารล้อมอยู่ ๗ นางๆ**

ตกลงางข้างแต่ละงาๆนั้น มี ๗ สระ มีกอบบัว ๔๘ กอ มีดอกไม้ ๓๔๓ ดอก มีนางฟ้าพื่อน ๒,๔๐๐ องค์กับองค์ ๑ (๒,๔๐๑ องค์) มีนางบริวาร ๑๖,๘๐๐ กับ ๗ นาง ถ้าจะนับงาข้างทั้ง ๓๓ เศียรนั้น เป็นงา ๒๓๑ กิ่ง นับสระโบกขรณีในงานั้นได้ ๑,๖๑๗ สระ นับกอบบัวในสระนั้น ๑๑,๓๑๘ กอนับดอกไม้ได้ ๗๘,๒๓๓ ดอก นับกลีบบัวได้ ๕๕๔,๖๓๑ กลีบ

นับนางพื่อนได้ ๓๘ แขน ๘ หมื่น ๒ พัน ๔ ร้อย ๑๗ นาง (๓,๘๘๒,๔๑๗ นาง) นับบริวารแห่งนางพื่อนนั้นได้ ๒ โกฎิ กับ ๗๑ แขน ๗ หมื่น ๖ พัน ๘ ร้อย ๑๘ นาง(๒๗,๑๗๖,๘๑๘ นาง)....”^{๒๒}

ที่บริเวณกึ่งกลางเหนือกรอบประตู ปรากฏคำบรรยายภาพจิตรกรรม ดังนี้

“... เรื่องนี้ เทพบุตร เทพธิดามาประชุมกัน ชมสระบัว
ในงาช้างเอราวัณ งามหนึ่งเป็นสระบัว ๗ สระ สระหนึ่งมีบัว ๗
กอ กอหนึ่งนั้นมี....”

ภาพที่ปรากฏในงานจิตรกรรม แสดงภาพกอบัวภายในโบกขรณี ซึ่งอยู่ในกึ่งงาช้างเอราวัณ ประกอบด้วยดอกบัว ๗ ดอก แต่ละดอกมีกลีบบัว ๗ กลีบ แต่ละกลีบด้านนอกมีนางฟ้าพื่อนรำอยู่ รวม ๗ องค์ ที่เบื้องบนของดอกปทุมชาติ เขียนเป็นท้องฟ้าและมีหมู่เมฆ ลงสีพื้นน้ำเงินเข้ม(indigo) ในกลุ่มเมฆได้โทนวรรณะสี(value) จากสีเข้มต่อเนื่องลงมาเป็นปุยมเมสีอ่อน จรดโบกขรณี มีเหล่าเทพเทวาและนางฟ้าจับกลุ่มพื่อนรำหาะลงมารื่นเรึงยินดี เบื้องล่างที่เป็นโบกขรณี เขียนรูปดอกบัวขนาดใหญ่ ๗ ดอก เรียงไล่เป็นรูปปีกกาตามลำดับ ภายในกลีบบัวมีนางฟ้าพื่อนรำด้วยท่วงทึงตามแบบ นาฏยลักษณะ(รูปที่ ๑๗) พื้นที่ตั้งลงมาเขียนใบบัวลักษณะต่างๆ บ้างคลืบบาน บ้างมัดวนคุม มีพันธุ์พืชน้ำประกอบเป็นระยะ ได้วรรณะสีอ่อนแก่เหมือนจริง ตามธรรมชาติ เบื้องล่างเหนือกรอบประตู มีเหล่าเทพบุตรต่างชี้ชวนชม โบกขรณีในงาช้างเอราวัณ (รูปที่ ๑๘) นับเป็นภาพจิตรกรรมที่มีความงดงาม ทั้งด้านสุนทรียศาสตร์และความหมายทางประติมานวิทยาที่สำคัญที่สุดภาพหนึ่ง

^{๒๒} ไครภูมิโลกจินิจยกถา, หน้า ๘๘๐-๘๘๑.

๕. สระมิสสกวันอุทยาน และมิสสกโบกขรณี

สระมิสสกโบกขรณี : ผนังด้านทิศเหนือ ห่องด้านในเขียนภาพสระมิสสกโบกขรณี (รูปที่ ๒๑-๒๒)

“... วัดแต่ข้างเสาเขื่อนชั้นนอก ด้านข้าง **ปัจฉิมทิศ** ออกไปไกลได้ ๒๐ โยชน์ จึงถึงสวนสวรรค์อันชื่อว่า **มิสสกวันอุทยาน** ประกอบด้วยทิพยพุ่มาพฤกษาสาร อันทรงดอกแผลพิเศษด้วยสีแสดสดฐาน... มีพร้อมทุกสิ่ง ที่จะชมต้นไม้ดอกก็สารพัดมีมีชนิดสนที่จะชมต้นไม้ที่มีผลก็ได้ดังใจนึกผลไม้ทั้งหลายอันร่อยรสเลห์อมฤคนี้ก็จะบริโภคผลสิ่งใดก็ได้บริโภคสิ่งนั้นสำเร็จโดยจิตประสงค์... อาศัยเหตุที่มีต้นไม้ดอก ต้นไม้ผลทุกสิ่งทุกพรรณตั้งพรรณนามาจะนี้สวนสวรรค์นั้นจึงปรากฏนามชื่อว่า **มิสสกวันอุทยาน** ผุ่เทพยเจ้าทั้งปวงนี้ ควรจะไปเล่นเป็นผาสุกสำราญในมิสกวันอุทยานนี้ยิ่งโดยพิเศษ....”^{๒๓}

ภายในมิสสกวันอุทยาน มีสระชื่อ **มิสสกโบกขรณี** เป็นที่ประพาสรื่นรมย์แก่เหล่าเทพเทวา ดังมีความพรรณาน่าว่า

“...**มิสสกโบกขรณี** มีน้ำทิพย์อันเย็นใสเต็มบริบูรณ์บมิได้บกพร่อง มีท่าอันราบเป็นทำน่าอาบนำสรง เขิงชั้นบันไดที่จะขึ้นจะลงริมข้างขอบคัน ต้นไม้แลไฟที่ล้อมรอบสรรพทุกสิ่งนั้นๆ ก็เหมือน กับสระที่สำแดงแล้วในเบื้องต้น คือ เรือประพาส บุษบก ฉัตรแลธง ดอกไม้แลผลไม้ รากบัวแลเหง้าบัว หัวบัวแลกระจับปด สรรพ มีครบหมดทุกสิ่งพรรณ มิสสกโบกขรณีนั้น บริบูรณ์ด้วยเครื่องเล่นพร้อมทุกสิ่ง ยิ่งกว่าสระที่สำแดงแล้วในเบื้องต้น....”^{๒๔}

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๕๘-๙๕๙.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๕๙.

สำหรับคำบรรยายภาพจิตรกรรม สอดคล้องกับข้อความที่ปรากฏ
ในไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ที่กล่าวมาในเบื้องต้นดังนี้

“...เทพบุตร เทพธิดา มาประชุมกันชมสวน...ใน
สระมิสกโปกขรณี ในสระนั้นมี... บุคบกแลตรงปีกนำเรือท้าย... (เรือแล่น
ไปเอง) ตามจิตรของเทพตา ไม่ต้องพาย... อุบลดอกบัว...
เทพยดา...”

ภาพที่ปรากฏในงานจิตรกรรม มิสกวันอุทยาน เป็นสวนสวรรค์
อุทยานประจำทิศตะวันตกของสุทิสสนมหานคร เป็นสวนที่มีความรื่นรมย์ กลาง
สวนมีพลับพลาที่ประทับของเหล่าเทพเทวา เจกเช่นอุทยานสวรรค์อื่นๆ เขียน
เป็นรูปพลับพลาตรีมุข หลังคาซ้อนลดชั้นลดหลั่นกันไป ส่วนยอดเป็นทรง
มณฑปประดับด้วยขั้วมันแดง ถัดลงมาเบื้องล่างเป็นศาลาท่าน้ำ วางตัวต่อ
เชื่อมกับพลับพลา มีเทพบุตรนั่งเอกเขนกสนทนากับเทพบุตรอีกองค์หนึ่ง
(รูปที่ ๒๑) ถัดจากสวนมิสกวันอุทยาน เป็นแนวกำแพงกั้นอาณาเขต
อุทยานที่เชื่อมต่อกับนันทาโปกขรณีในฉากถัดไป เหนือขึ้นไปบนท้องนภากาศ
มีเหล่าเทพเทวาหะทะยานลอยมาเป็นหมู่คณะ โกลดออกไปเป็นแนวทิวเขา
ตั้งตระหง่านอยู่เบื้องหลังประกอบกับราวป่า ลักษณะการเขียนไม่ยึดต้นใน
สวนสวรรค์ เขียนเป็นแนวตั้งสูงชันทอดตัวออกไปตามระยะใกล้-ไกล แบบ
เดียวกับที่ปรากฏในงานจิตรกรรมตะวันตก

ที่กลางสวนสวรรค์ คือมิสกโปกขรณี มีการเขียนภาพตามหลัก
ทัศนียวิสัย (*perspective*) เปิดให้เห็นขอบสระทั้งสองด้าน ภายในสระมีทิพย
นาวาลอยล้าอยู่ด้วยตามจิตของเทพยดา ท่ามกลางเหล่าปทุมชาติ อัน
ประกอบด้วยส่วนต่างๆ ทั้งดอกบัว ใบบัว รากบัว และเหง้าบัว สลับสั้ดกับ
พันธุ์พืชน้ำ อาทิ กระจับ สมดังที่พรรณนาไว้ในไตรภูมิโลกวินิจจยกถา

๒. สนวนันทวันอุททยาน และนันทาโบกขรณี

ผนังด้านทิศเหนือ หอ้งด้านนอก เขียนเรื่อง สนวนันทวันอุททยาน และนันทาโบกขรณี เป็นที่ประโลมจิตใจของเหล่าเทพดาในการปลงสังขารกรรม (รูปที่ ๒๓-๒๓๗)

“... ตั้งแต่ข้างเสาเขื่อนชั้นนอก ด้านข้าง **อุครทิศ** ออกไปไกลได้ ๒๐ โยชน์ จึงถึงสวนสวรรค์อันชื่อว่า **นันทวันอุททยาน** ประกอบด้วยทิพยปทุมมาทิสาสาร แดพฤษภทรวงดอกแฉมด ต้นแลดำกิ่งแลก้าน ล้วนมีพรรณสดชื่นงามๆพิเศษ เป็นที่โลมจิตใจแห่งทิพยนิกมรเทเวศร์ ให้ระยับดับโศกแสนโศกาลัย เทพยทั้งหลายเห็นมรณนิมิต

สมเด็จพระอมรินทราบหาราช ย่อมตรัสให้โอราบทสั่งสอนว่า ท่านอย่ากันแสงโศกาลัยรำไห้ไปเลย ขึ้นชื่อว่าสังขารกรรมทั้งปวงนี้ มีแต่ดับแต่ทำลายเป็นเบื้องหน้า ที่จะไม่รู้ดับไม่รู้ทำลายนั้นไม่มีเลยเป็นอันขาด... ครั้นเทพยดา เข้าไปในนันทวันอุททยาน ได้เห็นสมบัติมหัศจรรย์ที่ลี้มโศกลี้มตาย กลับมีความชื่นชมโสมนัสบริดาปราโมช ที่เที่ยวเล่นโดยอันควร แก้อัณตัสย ครั้นจุติจิตบังเกิด ร่างกายแห่งเทวดานั้นก็อันตรธานหายไป เปรียบประคุด หยาดน้ำค้างอันต้องร้อน แลแห่งหายไปด้วยแสงพระสุริยเทพบุตร มิฉะนั้น เปรียบเหมือนเปลวประทีปอันต้องลมพายุพัด แลดับสูญหายไปในขณะที่บัดเดียวใจนั้น ตกว่าสวนสวรรค์นั้นประโลมจิตใจแห่งเทพดาทั้งหลายให้ลี้มโศกลี้มตายได้ถึงเพียงนี้...”^{๒๕}

ภายในสวนสวรรค์นันทวันอุททยาน มีสระโบกขรณีสระหนึ่งมีนามปรากฏว่า **นันทาโบกขรณี** มีขนาดความกว้าง ความยาว และความลึกเท่ากัน

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕๔.

คือ ๑๐๐ โยชน์ ภายในสระระดับประตาดด้วย ปัจฉาพิชปทุมชาติ ๕ สี คือ สีขาว สีเขียว สีเหลือง สีแดง และสีหงสบาท^{๒๖} บ้างคুম บ้างบาน ส่งกลิ่นฉ่ำหอมหวาน ทั้งฝักอ่อน ผลแตกเหง้า ก็เป็นทิพยอันโอชะแห่งหมู่อมรเทพทั้งหลาย เป็นที่เฝ้าสุกสำราญพระทัยในนันทาโบกขรณีเป็นนิจินันต์

ภาพจิตรกรรมนันทาสระโบกขรณี ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนารามแห่งนี้ มีคำบรรยายภาพ กล่าวถึงเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับประวัติพระอินทร์ (รูปที่ ๒๔, ๒๖)

“... เรื่องนี้ เทพบุตร เทพธิดา... พระอินทร์บอกให้นาง (สุธรรมา) นาง(สุ)นันทา และนางสุจิตรา ไปตุนก... ก่อนเป็นมาฆมาณพ นางสุชาดานั้น ประกอบไปด้วยความเกียตคร้าน... ลงไว้ใน นันทาโบกขรณี...”

การดำเนินเรื่องจากคำบรรยายภาพที่กล่าวมา สืบอนุสนธิ์จากการประกอบกุศลกรรมร่วมกับมาฆมาณพ ในชาติต่อมารรยาทั้ง ๓ คน คือ นางสุธรรมา สุนันทา และนางสุจิตรา ก็ได้ไปเกิดเป็นมเหสีของสมเด็จพระอมรินทรราชา (พระอินทร์) บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และบังเกิดเป็นทิพยสถานต่างๆ กล่าวคือ กุศลกรรมของนางสุนันทา ในการจุดสระโบกขรณี ให้นำเป็นทาน ก็อำนวยการให้เกิด **นันทาโบกขรณี** อันกว้างใหญ่ กุศลกรรม

^{๒๖} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายว่า **สีหงสบาท** มีสีคล้ายเท้าหงส์ คือ สีแดงปนเหลือง สีแดงเรื่อ หรือสีแดง ซึ่งตรงกับสีในภาษาอังกฤษว่า *crimson red*

สำหรับพจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมวลธรรม กล่าวว่า **สีหงสบาท** มีความสำคัญเนื่องจากเป็นสีหนึ่งใน ๖ ของ **ฉัพพรรณรังสี** คือ พระรัศมีที่เปล่งออกมาจากพระวรกายของพระพุทธเจ้า ประกอบด้วย (๑) **นီล** สีเขียวเหมือนดอกอัญชัญ (๒) **โอทท** สีขาวเหมือนแผ่นเงิน (๓) **โลหิต** สีแดงเหมือนตะวันอ่อน (๔) **ปีต** สีเหลืองเหมือนทรทาสทอง (๕) **มัญเชษฐ** สีหงสบาทเหมือนดอกหงอนไก่ และ (๖) **ประกัสสร** สีล้อมพรายเหมือนแก้วผลึก

ที่นางสุจิตรา กระทำสวน ให้ออกไม้แผลงไม้เป็นทาน อำนวยให้บังเกิด **จิตรลดาวันอุทยาน** ประดับบุญบารมี และในการสร้างซ้อฟ้า เป็นทานใน ศาตอัมพรเอษิรินทร์สร้างเมื่อครั้งเป็นมาฆมาณพนั้น ก็ให้บังเกิดโรงประชุม เทพยาคือว่า **สุธรรมา (สุธรรมเทวสภา)** อันเป็นกุศลของนางสุธรรมาในครั้งนั้น ทั้ง ๓ นางก็ได้ไปบังเกิดบนสวรรค์เป็นมเหสีโดยพร้อมเพรียงกัน ยิ่งขาดแต่ นางสุชานา ซึ่งพิเคราะห์ว่าบุญกุศลของมาฆมาณพสามีนั้น จะมาบังเกิดแก่นาง เช่นกัน นางจึงไม่ชวนชวรายที่จะกระทำการกุศลใดๆ สนใจแต่ในการประดับ ตกแต่งกาย ครั้นเมื่อสิ้นชีพลง นางจึงไปบังเกิดเป็นนางนกยางอยู่ในชอกเขา แต่ผู้เดียว

จากคำอธิบายภาพบนผนังด้านทิศเหนือ ที่มีความเกี่ยวข้องกับ นันทาโภกขรณี และนางสุชานา นั้นสันนิษฐานว่า น่าจะเกี่ยวข้องกับตอนที่ พระอินทร์ เสด็จลงไปช่วยนางสุชานาที่บังเกิดเป็นนางนกยาง มีปรากฏโดยละเอียดในวรรณกรรมไตรภูมิโลกวินิจยกถา ความว่า

“...สมเด็จพระอมรินทราธิราช จึงเสด็จลงมาสู่สำนักแห่ง นาง(สุชานา) นกยาง พานางนกยางนั้นขึ้นไปสู่ดาวดึงส์เทวโลก ปลดปล่อยไว้แทบขอบสระอันชื่อว่า **นันทาโภกขรณี** แล้วก็เสด็จไป แจ้งประพุดิเหตุแก่นางทั้ง ๓ นางทั้ง ๓ คือ **นางสุธรรมา นางสุนันทา นางสุจิตรา** นั้นก็พากันมาคูนางนกยาง **อันจับอยู่ที่ริมสระนั้น** แล้วก็เยี่ยหยันถ้อยที่ถ้อยว่ากันว่า ท่านทั้งหลาย จงแลดูจะงอยปากแห่งแม่เจ้า แลดูดำแข็งแห่งแม่เจ้า จำไว้เถ่าสู กันฟัง ผลที่แม่เจ้าเอาแต่ประดับกายในชาติหลังนั้น แต่งรูป ร่ามกายแห่งแม่เจ้าจึงงดงาม นางทั้งสามกล่าวเยี่ยหยันฉนี้แล้ว ก็ชวนกันกลับไป...”^{๒๐๗}

^{๒๐๗} ไครภูมิโลกวินิจยกถา, หน้า ๑๐๑๐, ๑๐๑๑.

ภาพที่ปรากฏในงานจิตรกรรม นันทวันอุทยานเป็นอุทยานสวนสวรรค์ประจำทิศเหนือของสุทิสถนมหานคร โดยเชื่อมต่อเชื่อมกับมิสสกันวันอุทยานสวนสวรรค์ประจำทิศตะวันตก บนผนังร่วมกันด้านทิศเหนือของพระอุโบสถ ภาพที่ปรากฏมีศาลาท่าน้ำ และศาลารายตั้งเรียงเป็นระยะ เป็นที่ประทับแลสังสรรค์ของเหล่าเทพบุตรเทพธิดา ริมสระนันทาโบกขรณี มีบันไดแก้ว บันไดทอง หอดศิวลงสู่โบกขรณี ถัดออกไปที่ริมสวนสวรรค์ เขียนเป็นรูปพลับพลาตรีมุขยอดปราสาท มีบันไดทางขึ้น ๓ ทาง ที่มุขกลางด้านหน้า เขียนภาพเกยเทียบพระราชยาน แบบเดียวกับที่ปรากฏในพระบรมมหาราชวังและวัดสำคัญ ถัดออกมาเป็นภาพเหล่าเทพเทวาต่างจับกลุ่มสนทนาด้วยท่วงทีน่ารื่นรมย์ ที่ขอบสระโบกขรณีใกล้กับเชิงบันไดท่าน้ำ ตั้งเก้าอี้ที่ประทับของเทพบุตร แบบเดียวกับเก้าอี้ทรงยุโรป เชิงบันไดทางขึ้นพลับพลาตรีมุข ตั้งประดับตกแต่งด้วยกระถางบัวลายครามแบบจีน ปูถูปบัวอุบลชาติมลิตคอกงามไสว

ภาพที่เด่นชัดที่สุดคือบริเวณตอนกลาง เป็นภาพ **นางสุชาดานกยาง** ยืนอยู่ใกล้กับขอบสระนันทาโบกขรณีท่ามกลางเหล่าปทุมชาติ ที่ด้านบนขอบสระใกล้ท่าน้ำ มีนางสุธรรมา นางสุนันทา และนางสุจิตรา มเหสีทั้ง ๓ ของพระอินทร์ แต่งเครื่องแต่งกายแบบเทพธิดา เนื่องด้วยเสวยผลบุญกุศลเป็นมเหสีสมเด็จพระอมรินทรราชาเจ้าแห่งเวทคา ทั้ง ๓ นางต่างแสดงอาการกล่าวเย้ยหยัน ดูถูก นางนกยางที่ยืนด้วยอาการสงบนิ่ง (รูปที่ ๒๘)

ภายในนันทาโบกขรณี มีพระราชยานทิพยานาวา ลอยเล่นไปด้วยจิตานุกภาพ เจกเช่นเดียวสระสำคัญแห่งอื่น มีการตกแต่งไขนเรือ ด้วยรูปหงส์และสัตว์หิมพานต์ ที่กลางลำเรือตั้งบุษบกที่ประทับ มีเทพยาประทับนั่งชี้ชวนชมความงามของเหล่าปทุมมาพฤษชาตินานาชนิด ถัดขึ้นไปคือ เหล่าเทพเทวาเทพบุตร เทพธิดาที่เสด็จลงมาสังสรรค์ บ้างจับระบำรำฟ้อน บ้างประทับหยอกล้อในทิพย์ศาลา บ้างชี้ชวนชมโบกขรณี เป็นที่รื่นรมย์หฤทัยภายในสวนสวรรค์นี้ (รูปที่ ๒๙)

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าภาพจิตรกรรมที่ปรากฏในฉากนี้ เป็นการแสดงความรื่นรมย์ของเหล่าเทพเทวา ท่ามกลางนันทาโภกขรณ์และนันทวันอุทยาน รวมทั้งแสดงเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับประวัติของพระอินทร์ นับเป็นภาพจิตรกรรมที่น่าสนใจมากที่สุดภาพหนึ่งในพระอุโบสถ

ผนังที่อยู่ระหว่างช่องหน้าต่าง ภายในพระอุโบสถ เขียนเรื่อง กิจสำคัญของพระสงฆ์และฆราวาส ดังที่ปรากฏใน **“วินัยมูข”** อันเป็นหลักในการประพฤติของสงฆ์และข้อปฏิบัติของพุทธศาสนิกชน เป็นการเขียนภาพอธิบายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง ตามแนวความคิด **“สัจนิยม (realism)”** อันเป็นอิทธิพลที่ได้รับจากตะวันตก แทนการเขียนภาพ **“อุดมคตินิยม (idealistic)”** ตามแบบแผนจิตรกรรมไทยประเพณีโบราณ ที่มักเขียนภาพเล่าเรื่อง เหตุการณ์พุทธประวัติ หรือทศชาติชาดก โดยมีคำบรรยายประกอบที่ได้ภาพ ดังตัวอย่าง เช่น

“...ห้องนี้แสดงเรื่องอุโบสถกรรม...วันที่ ๑๔ ฤๅ ๑๕ ต้องทำอุโบสถ ในอวาศได้มีพระภิกษุอยู่ต้องขึ้นไปซุม(นุม)... บุรพกรรมกิจ นำฉันปาวีสุทธิของพระสงฆ์)... ฤๅทำกิจอยู่ ไม่..แล้วสวดปาฏิโมกข์... แล้วทำคณะอุโบสถ...แล้วบอกปาฏิโมกข์... ถ้าภิกษุรูปเดียวทำบุรพกรรมกิจ แล้ว...”

สำหรับเนื้อหาที่ปรากฏในภาพจิตรกรรมที่กล่าวมาเบื้องต้น มีความเกี่ยวข้องกับข้อความในหมวด **อุโบสถกถา** (รูปที่ ๓๐) อันมีความอธิบายโดยละเอียดใน **บุพพสิกขาवरณนา**^{๓๖๗} ความว่า

^{๓๖๗} **บุพพสิกขาवरณนา** เป็น คัมภีร์ที่กุลบุตรพึงจะศึกษาแต่แรก ก่อนที่จะได้ทำการอุปสมบท รายละเอียดอยู่ที่ พระอมราภิรักขิต(ราชา) และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส(ทรงชำระ), **บุพพสิกขาवरณนา**, ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทโย) พุทธกิจายน พ.ศ. ๒๕๐๘, หน้า

“... ในแรมเดือน ๑๑ ขึ้นเดือน ๑๒ เป็นเดือนหนึ่งนี้
 พึ่งทำปวารณา หนึ่งวันอุโบสถว่าโดยบุคคลผู้ทำมีอีก ๓ คือ **สังฆ-
 อุโบสถ คณะอุโบสถ บุคคลละอุโบสถ** ภิภษตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป
 พึ่งทำ สังฆอุโบสถ สวดปาติโมกข์ ภิภษ ๒-๓ องค์ พึ่งทำคณะ
 อุโบสถ บอกปาริสุทธิ ภิภษองค์เดียว พึ่งทำ บุคคลละอุโบสถ”

และในหมวดที่เกี่ยวกับจักร (รูปที่ ๓๑) มีกล่าวพรรณนาโดยละเอียด
 ความว่า

“... จักพรรณนาใน **นิสัสคคยสิกขาบท**^{๒๙} มี ๓๐ สิกขาบท
 ประดับด้วยวรรค ๓ วรรค ๆ ที่ต้นชื่อ จักรวรรค มีสิกขาบท ๑๐
 สิกขาบท ที่ต้น ชื่อ **ปฐมกฐิน** ความว่า จักรภิภษทำสำเร็จแล้ว กฐิน
 เคาะแล้ว คือว่า อาณิสสีกฐินทั้ง ๕ รำบับแล้ว ด้วยปลีโพธ ๒
 ชาติแล้ว ให้ภิภษพึงเก็บอดิเรกจักร คือ ผ้าที่ยังไม่ได้ วิกป
 อธิษฐานไว้เพียง ๑๐ วัน เป็นอย่างยิ่ง เมื่อภิภษไว้อดิเรกจักรนั้น
 ให้เกิน ๑๐ วันไป จนถึงอรุณที่ ๑๑ ขึ้นมา ฉ้านั้นเป็นนิสัสคคย
 เป็นอาบัติปาจิจคคยด้วย **โฆม** ผ้าทอด้วยด้ายเปลือกไม้ **กปฺปาลิ**
 ผ้าทอด้วยด้ายฝ้าย **โกเสยย** ผ้าทอด้วยไหม **กมุพล** ผ้าทอด้วยขน
 สัตว์อันเศษ ยกแต่ขนมนุษย์ ขนทางสัตว์เดีย **สาณ** ผ้าทอด้วย
 เปลือกสาณะ ซึ่งแปลกันว่า ป่าน **ภงค** ผ้าที่เจือ มีด้ายเปลือกไม้
 เป็นต้น

... ผ้ามีกำเนิด ๖ นี้ มีประมาณตั้งแต่ยาว ๘ นิ้ว กว้าง
 ๔ นิ้วขึ้นไป เข้าองค์กำหนดแห่งผ้า ต้องวิกป เป็นอย่างต่ำ ชื่อว่า
 จักร. จักรนี้มี พระพุทธานุญาต ให้ภิภษมิได้เป็นอย่างไร บางอย่าง
 มีจำกัดจำนวน เช่น ไตรจักร จักรอย่างนี้เรียกว่า **จักรอธิษฐาน**

^{๒๙} นิสัสคคยสิกขาบท หมายถึง การทำให้สิ่งของ

จิวรอันไม่ใช่ของอริยฐานเช่นนี้ และไม่ใช่ของวิกัป คือเป็นกลาง
ในระหว่าง ๒ เจ้าของ เรียก **อติเรกจิวร...**^{๓๐}

นอกจากนี้ยังปรากฏภาพที่แสดงถึงการทำบุญถวายผ้าไตรและ
เครื่องไทยทาน รวมทั้งภาพประเพณีและกิจกรรมของเหล่าพุทธศาสนิกชน
ในวาระต่างๆ

พระสาयน์ (พระใส)

พื้นที่ภายในพระอุโบสถ ประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมา **พระสาयน์(พระใส)**
เบื้องหลังเป็นซุ้มประดับกระจกสีคอนกรีตและประดับลายปูนปั้นรูปดอก
พุดตาน ผูกกระหวัดเป็นช่อคล้ายรูปพญานาค ๗ เศียร ที่แผ่นไม้หลังซุ้ม
เขียนอักษรขอมสีทองภาษามครบนพื้นสีแดงชาด เป็นพระคาถา คำานาน
พระสาयน์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รูปที่
๓๒-๓๓)

ในปีพ.ศ. ๒๔๐๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จ
โดยกระบวนเรือพยุหยาตราทางชลมารค แห่ขึ้นไปรับ**พระสาयน์(ใส)** และ
พระแสน ณ วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี มาประดิษฐานเป็นพระพุทธรูปปฏิมา
ประธาน ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม

สำหรับความเป็นมาของพระพุทธรูปปฏิมาพระสาयน์ และพระพุทธร
ูปปฏิมาสำคัญของคู่อื่นจากเวียงจันทน์ ที่จะได้เชิญเชิญมาประดิษฐานในสมัย
กรุงรัตนโกสินทร์นั้น สันนิษฐานว่าเป็นพระพุทธรูปปฏิมาที่สร้างขึ้นในเขตล้านช้าง

^{๓๐} **บุพเพสักราชวรรณา**, หน้า ๑๕๔-๑๕๕. และ วชิรญาณวโรรส สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยา, **วินัยมุข เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๓ กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๘๕,
หน้า ๘๕.

หรือสร้างจากแห่งอื่นแล้วตกไปอยู่ในอาณาเขตล้านช้างบ้าง^{๓๑} มีประวัติกล่าวอ้างอิงในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ที่จักได้ยกกล่าวมาพอสังเขปดังนี้

การอัญเชิญพระพุทธรูปมาจากเมืองเวียงจันทน์

ในปี พ.ศ. ๒๓๓๗ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพย์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล อัญเชิญพระพุทธรูปมาสำคัญจากเมืองเวียงจันทน์ ในคราวปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ ในปี พ.ศ. ๒๓๓๗ ตั้งมีรายละเอียดดังนี้

“...อนึ่งพระพุทธรูปสำหรับเมืองเวียงจันทน์ พระบางหายไป ว่าชำพระพาเอาไปฝังเสีย สืบยังหาได้ไม่ ได้แก่ พระเสริม พระใส พระศุก พระแช่คำ พระแก่นจันทน์ พระสรงน้ำ พระเงินหล่อ พระเงินบุ... แต่จะเอาลงไปกรุงเทพมหานครได้แต่พระแช่คำ องค์ ๑ ได้พระบรมสารีริกธาตุ บรรจุไว้ในพระแช่คำ ๑๐๐ องค์ กับได้พระเจ้าจันทรสมอ หน้าตัก ๒๐ นิ้ว พระองค์ ๑ พระนาคสวาด หน้าตัก ๑๐ นิ้ว พระองค์ ๑ หน้า ๑๗ ซึ่ง พระนาคสวาด หน้าตัก ๘ นิ้ว พระองค์ ๑ หน้า ๓ ซึ่ง ๑๐ ตำลึง พระนาคปรก ศีลาดีกระบือ หน้าตัก ๕ นิ้ว พระองค์ ๑ แต่พระนาคสวาด ๒ องค์นั้น เห็นจะแก้เอาดีได้ จะต้องแก้มากอยู่ และ

พระพุทธรูปจัดส่งไปกรุงเทพมหานครมิได้นั้น ได้ให้ก่อพระเจดีย์ ณ ค่ายหลวง เมืองพันพร้าว เหนือวัด... แล้วจะจารึก

^{๓๑} ตำรงราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, **ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ**, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๘, หน้า ๒๓๖. พระพุทธรูปมาจากล้านช้างที่โปรดฯ ให้เชิญเชิญลงมา ประกอบด้วย (๑)พระเสริม (๒)พระแช่คำ (๓)พระจันทรสมอ (๔)พระใส (๕)พระแสน เมืองมหาไชย (๖)พระแสนเมืองเชียงแตง (๗)พระอินทร์แปลง (๘)พระอรุณ

พระนามว่า **พระเจดีย์ปราบเวียง** และความซื่ออ้ายอนุไว้ในแผ่นดิน
ให้ปรากฏอยู่ชั่วฟ้าและดิน อย่าให้หัวเมืองทั้งปวงดูเยี่ยงอย่างกัน
ต่อไป

ครั้นจตหมายลงมาแล้ว ก็โปรดให้ทำพระเจดีย์ แล้วจึงเชิญ
พระเสริม ซึ่งอยู่วัดยอกเขาแก้ว มาบรรจุไว้ในพระเจดีย์ปราบ
เวียง....”^{๓๒}

ครั้นต่อมาการสู้รบปราบปรามกบฏก็ยังไม่แล้วเสร็จ ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์
ก็แต่งให้ราชวงศ์ยกกองทัพข้ามปากไปจับพระยาราชสุภาวดี^{๓๓} ที่เมืองยโสธร
แล้วจึงส่งให้คนไปเรียกพระเจดีย์ปราบเวียงที่เมืองพันพร้าว **อัญเชิญพระเสริม**
และพระพุทธรูปปฏิมา ที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลบรรจุไว้ กลับมา
ประดิษฐานที่เมืองเวียงจันทน์ดั้งเดิม^{๓๔} แต่การในครั้งนั้นพระยาราชสุภาวดี
ได้ทำการรบอย่างกล้าหาญได้รับบาดเจ็บ ฝ่ายราชวงศ์ก็ไม่สามารถจับพระยา
ราชสุภาวดีได้ ทำให้เจ้าอนุภาครอบครวัหน้จากออกเมืองเวียงจันทน์ สุดท้าย
จึงถูกจับกุมตัวพร้อมกับครอบครัว ส่งกลับลงมาตัดสินที่กรุงเทพมหานคร

สำหรับพระพุทธรูปปฏิมาสำคัญ คือ **พระเสริม(พระเสิม) พระใส**
(พระใส, พระสายน์) พระแสน รวมทั้งพระพุทธรูปมาองค์อื่นที่เคยประดิษฐาน
ในพระเจดีย์ปราบเวียงนั้น คงถูกอัญเชิญแยกย้ายไปประดิษฐานในที่ต่างๆ เพื่อ
หลีกเลี่ยงจากภัยสงคราม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

^{๓๒} ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา(เจ้า บุนนาค), **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓**, พิมพ์
ครั้งที่ ๗ กรุงเทพฯ : สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๗,
หน้า ๒๗-๒๘.

^{๓๓} ครั้นภายหลังเสร็จการปราบกบฏครั้งนี้ พระยาราชสุภาวดี ได้รับพระราชทานความชอบให้
เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น **เจ้าพระยาราชสุภาวดี** ว่าที่สมุหนายก ในกาลต่อมาได้พระราชทาน
บรรดาศักดิ์เป็น **เจ้าพระยาบดินทรเดชา**

^{๓๔} **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓**, หน้า ๓๔.

ทรงมีพระวินิจฉัยว่า พระเสริมและพระใส ถูกอภัยเชิญไปประดิษฐานที่วัดโพธิ์ชัย แขวงเมืองหนองคาย ซึ่งตั้งขึ้นเป็นเมืองใหญ่แทนเมืองเวียงจันทน์^{๓๕}

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชนิพนธ์ **“ตำนานพระสาयน์”** เป็นพระคาถาภาษามคธ โปรดให้เขียนกำกับบนแผ่นไม้ประดิษฐานที่เมืองพระปฐมวงค์ของพระพุทธปฏิมา (รูปที่ ๓๓) ทรงกล่าวถึงประวัติความเป็นมาของพระพุทธปฏิมา ว่าสร้างขึ้นโดยฝีมือช่างชาวลาว แต่เดิมประดิษฐานใน **ถ้ำคูหา เขารูบรรพต แขวงเมืองมหาไชย(มหาชัยปุระ)** เป็นที่เคารพบูชาแก่มหาชน มีมหิทธิฤทธานุภาพในการบันดาลให้ฝนตก ยังความอุดมสมบูรณ์แก่พืชพันธุ์ธัญญาหาร

ในปีพ.ศ. ๒๔๐๐ เจ้าโสณณังกูร(หม่อมคำ)^{๓๖} ทราบกิติศัพท์ของพระพุทธปฏิมาองค์นี้ ได้เดินทางไปยังเมืองมหาชัยปุระ(มหาไชย) ครั้นพบพระสาयน์ปฏิมาในถ้ำ มิได้มีผู้อารักขาดูแล จึงอภัยเชิญพระพุทธปฏิมาจากถาวรวิฐซึ่งอยู่ภายใต้ขอบขันทีมาของพระเจ้ากรุงสยาม นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๓๗} โปรดฯให้ประดิษฐานเป็นพระพุทธปฏิมาประธาน ภายในพระอุโบสถ วัดปฐมวณารามที่ทรงสร้างขึ้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชปณิธานในการประดิษฐานพระสาयน์ปฏิมา เพื่อให้เทพยดา มนุษย์ คฤหัตถ์และบรรพชิตทั้งหลาย ได้มากราบนมัสการบูชาและในท้ายที่สุดของพระคาถาภาษามคธ ทรง

^{๓๕} คำวราชานุกรณภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, **ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ**, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๘, หน้า ๒๔๑, ๒๔๗.

^{๓๖} ต่อมาเจ้าโสณณังกูร(หม่อมคำ) ได้รับพระราชทานยศเป็น **เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์** เจ้าเมืองอุบลราชธานี

^{๓๗} จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, **ตำนานพระสาयน์ วัดสระปฐม**, พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘, หน้า ๓, ๕, ๗.

กล่าวถึง พระพุทธปฏิมาพระองค์นี้ที่ยังความอุดมสมบูรณ์ คือ บันดาลฝน ให้ตกต้องตามฤดูกาล ตลอดจนนานแก่ดินแดนที่ประดิษฐานนี้

“...ขอเทพยดาเจ้าทั้งหลายก็ดี มนุษย์ทั้งหลายก็ดี หรือ
คฤหัสถ์แลบรรพชิต ทั้งหลายแม่ทั้งปวง ผู้ที่นับถือวัตถุ มีพุทธา
สิริตน เป็นต้น ได้มาแล้ว มาแล้วในที่นี้ จงพากันมานมัสการโดย
ขอบเขต จงพากันบูชา ซึ่งพระปฏิมาเจ้ามีสมญาว่า **สายน** นี้ เป็น
พุทโรทเทสิกเจดีย์ ตามควรแก่กำลังเกิด จงอนุโมทนาซึ่งพระราษ
บุญทั้งหลาย ที่พระองค์ได้ทรงกระทำแล้วโดยอเนกประการ ด้วย
ประการนั้น ของพระราชเจ้า ผู้ใคร่ต่อประโยชน์เกื้อกูลแก่โลก
ทั้งหลายทั้งปวงเกิด

อนึ่งสมเด็จพระราชาเจ้ามิได้ทรงอดอ้างตั้งความปรารถนา
พุทธภูมิ เช่นชนทั้งหลายอื่นเป็นอันมาก พระองค์ทรงเห็นอยู่ว่า
ความปรารถนาเช่นนั้น มิใช่เป็นสิ่งที่เข้าไปรับ

ธรรม เป็นที่สุดแห่งทุกข์ จะพึงมีแก่พระองค์ก็ดี แก่
ชนทั้งหลายอื่นก็ดี ด้วยประการใด ย่อมทรง**ปฏิญาณ** ซึ่ง
ความปรารถนาแห่งธรรม เป็นที่สุดแห่งทุกข์ส่วนเดียว

พระพุทธปฏิมาเจ้านี้ ได้ประดิษฐานอยู่ในที่นี้ ขอจงยัง **อุจิ
สมบัติ**^{๓๔} ในพรรษาภาดทั้งหลาย ให้สำเร็จในกาลทุกเมื่อเทอญ...”

รูปแบบศิลปกรรม พระพุทธปฏิมาพระสาयน์ มีขนาดหน้าตักกว้าง
๑ ศอก ๑ นิ้ว หล่อด้วยสำริด โดยมีลักษณะพระพักตร์คล้ายรูปสี่เหลี่ยม เม็ด
พระศกเรียวยแหลมขมวดม้วนวนเป็นกันหอยทั่วพระเศียรต่อเนื่องขึ้นไปถึง
อุษณิยะหรือเกตุมาลา รัศมีเบื้องบนคล้ายรูปเปลวเพลิง ซึ่งเดิมคงมีการประดับ
ด้วยอัญมณี ในส่วนของพระกรรณทั้ง ๒ มีลักษณะผายแผ่บานออกตามแบบ

^{๓๔} **อุจิสมบัติ** แปลว่า ฝน, สายฝน

พระพุทธรูปปฏิมาสกุลช่างล้านช้าง พระวรกายได้สัดส่วน ทรงจีวรห่มเฉียงเปิด พระอังกษาคชา ชายสังฆาฎยาวจรดพระนาภีปลายตัดเป็นเส้นตรง ถัดลงมา มีเส้นขอบสบงรอบบั้นพระองค์ ประทับนั่งขัดสมาธิราบบนฐานหน้ากระดาน เกตุียง พระหัตถ์ขวาแสดงปางมารวิชัย นิ้วพระหัตถ์ทั้ง ๔ ยาวเสมอกันวางไว้ที่กลางพระขงฆ์ นับเป็นพระพุทธรูปปฏิมาที่งดงามด้วยพุทธลักษณะแห่งยุคทองของสกุลช่างล้านช้างอย่างแท้จริง (รูปที่ ๓๒)

พระสถูป

ตั้งอยู่ด้านหลังของพระอุโบสถ ตามแนวแกนทิศตะวันออก ลักษณะเป็นพระสถูปทรงระฆัง ชั้นล่างก่อเป็นฐานไพทีรูปสี่เหลี่ยม ถัดขึ้นไปเป็นฐานบัวในแผนผังรูปสี่เหลี่ยม ๒ ชั้น ชั้นล่างก่อพระระเบียงล้อมรอบ มีซุ้มคูหาประจำทิศทั้ง ๔ ทิศ ประดับตกแต่งด้วยงานประติมากรรมปูนปั้นรูปพญานาค โดยมีทางเข้าภายในพระสถูปที่ด้านทิศตะวันออก บริเวณมุมทั้ง ๔ ของฐานบัวทั้ง ๒ ชั้น ตั้งประดับบัวกลุ่มเถาซ้อนลดหลั่นกัน ๔ ชั้น ที่หลังซุ้มด้านทิศเหนือและทิศใต้ มีเป็นบันไดทางขึ้นสู่ลานประทักษิณชั้นบน ซึ่งก่อกำแพงเตี้ยๆ ล้อมรอบ ประดับกระเบื้องปรางดินเผาเคลือบสีเขียว (รูปที่ ๓๔)

พระสถูปชั้นบนมีซุ้มคูหาประจำทิศทั้ง ๔ เช่นเดียวกับชั้นล่าง โดยมีประตูทางเข้าภายในองค์พระสถูปที่ด้านทิศเหนือ ส่วนทิศอื่นก่อเป็นซุ้มตัน ปัจจุบันประดิษฐานรูปหล่ออดีตเจ้าอาวาสวัดพุทธวนาราม บนผนังปั้นประดับด้วยลายเฟื้องอุระ รูปดอกบัวและพวงมาลัย ถัดขึ้นไปเป็นฐานบัวในแผนผังรูปสี่เหลี่ยม ต่อด้วยฐานเฉียงฝังกลมรองรับพระสถูปทรงระฆังรูปครึ่งวงกลม ถัดขึ้นไปเป็นฐานบัวในผังกลม ซุกมาลัยเถา ๓ ชั้น รองรับฐานบัวในผังกลมที่มีการเจาะท่อนระบายน้ำ ๔ ทิศ ตกแต่งทางออกด้วยรูปหัวสิงห์แบบตะวันตก ถัดขึ้นไปเป็นองค์ระฆัง มีบัลลังก์รูปสี่เหลี่ยมตั้งอยู่เหนือองค์ระฆัง รองรับส่วนยอดอันประกอบด้วยแกนก้านฉัตรที่เรียกว่า **เสาทาน** ตามรูปแบบพระสถูปทรงระฆังในศิลปะอยุธยา ซึ่งจะปรากฏสืบต่อลงมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ และ

เป็นแบบที่นิยมสร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถัดขึ้นไป
เป็นปล้องไฉน ปลียอด และมีค้ำฟ้าประดับที่ยอดบนสุด

บนฐานไฟที่ชั้นล่าง ด้านทิศตะวันตกในปัจจุบัน ประดิษฐานพระบรม
รูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หล่อด้วยโลหะสำริด ประทับนั่งบน
พระเก้าอี้ในพระอิริยาบถทรงศีล ฉินพระพักตร์สู่พระวิหารเบื้องหน้า (รูปที่ ๓๕)

พื้นที่ภายในพระสถูปชั้นล่างมีทางเดินเวียนประทักษิณล้อมรอบ
ส่วนกลางเป็นห้องคูหา ตรงกลางห้องก่อภูเขาจำลอง ประดิษฐานรอย
พระพุทธรูปแกะสลักด้วยศิลาศิลปะพม่าสมัยเมืองรัตนกর্ণ-มันทเลย์
(รูปที่ ๓๖) ฉันทันในพระสถูปเจาะช่องสำหรับบรรจุอัฐิ

สำหรับพื้นที่ภายในพระสถูปชั้นบน คือบริเวณฐานบัวในแผนผังกลม
มีทางเดินเวียนประทักษิณแคบๆ ล้อมรอบเช่นเดียวกับชั้นล่าง ภายในมีห้อง
คูหาและก่อเสารับน้ำหนัก โดยมีคานไม้วางเชื่อมต่อกับคานบนรองรับส่วนยอด
ฉันทันในบรรจุอัฐิพระเถรอาจารย์อดีตเจ้าอาวาสวัดปฐมวณาราม เรียงลำดับ
ตั้งแต่ พระครูประทุมธรรมธาดา(กล้า) ส่วนกลางคูหาของพระสถูปชั้นบน ก่อ
เป็นแท่นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ากรุดด้วยหินอ่อน ประดิษฐานพระพุทธรูปไสยาสน์หิน
อ่อน *ศิลปะพม่าสมัยเมืองรัตนกর্ণ - มันทเลย์* อายุราวต้นพุทธศตวรรษที่
๒๔ (*Ratanapon- Mandalay period 19th century.CE*)^{๓๘} (รูปที่ ๓๗)

^{๓๘} เดิมมีความเข้าใจว่า พระพุทธรูปไสยาสน์องค์นี้เป็นศิลปะศรีลังกา แต่จากการศึกษาค้นคว้า
พระพุทธรูปองค์นี้เป็น *ศิลปะพม่าสมัยเมืองรัตนกর্ণ- มันทเลย์ (Ratanapon- Mandalay
period)* สำหรับชื่อ *รัตนกর্ণ* หมายถึง เมืองที่มีเนินรัตนะประดับตกแต่ง (๘ ประการ)
มีอายุร่วมสมัยกับศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แกะสลักด้วยหินอ่อนสีขาว

- การวิเคราะห์รูปแบบศิลปกรรม และการกำหนดอายุของรอยพระพุทธรูปและ
พระพุทธรูปไสยาสน์ ผู้เขียนได้รับคำอธิบายจาก *U Nyunt Han* [Former Director-General
Department of Archaeology, Myanmar ตำแหน่งปัจจุบันเป็น senior researcher,
SEMEO/ SPAFA, Bangkok, THAILAND]

พระวิหาร

ถัดจากพระเจดีย์ตามแนวแกนทิศตะวันออกคือ **พระวิหาร** ลักษณะเป็นอาคารก่ออิฐถือปูนขนาดใหญ่กว่าพระอุโบสถ มีฐานไพทีขนาดใหญ่รองรับ โดยก่อกำแพงเตี้ยๆ ล้อมรอบเป็นทางเดินเวียนประทักษิณประดับกระเบื้องปฐดินเผาเคลือบสีเขียว ถัดขึ้นไปเป็นฐานพระวิหารก่อเป็นฐานบัว มีบันไดทางขึ้นลงด้านหน้าและด้านหลัง ฝั่งทิศเหนือและทิศใต้ โดยมีประตูทางเข้าด้านหน้า ๓ บาน ด้านหลัง ๒ บาน ฐานพระวิหารชั้นบน มีการก่อพระระเบียงล้อมรอบต่าง โดยกันแนวขอบพระระเบียงด้วยลูกกรงและเสาพาไลรูปสี่เหลี่ยมเป็นระยะ แบบเดียวกับพระอุโบสถ (รูปที่ ๓๘, ๔๐)

ซุ้มประตูและหน้าต่างเป็นซุ้มยอดทรงมณฑปประดับลายปูนปั้นลงรักปิดทองประดับกระจกอย่างงดงาม บริเวณท้ายวิหารในส่วนของช่องประตูกลาง ก่อเป็นซุ้มจระนำประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมายืนปางห้ามญาติหล่อด้วยสำริดสมัยรัตนโกสินทร์ เบื้องบนมีฉัตร ๕ ชั้นประดับ (รูปที่ ๔๐)

ส่วนหลังคาพระวิหาร ทำเป็นมุงลาดประดับกระเบื้องกาบกล้วยเคลือบหน้าบ้านพระวิหาร เป็นเครื่องถ่ายของประกอบด้วย ซ้อฟ้า ไบระกา และหางหงส์ หน้าบันชั้นล่าง ส่วนกลางบันเป็น **พระบรมราชสัญลักษณ์ ประจำรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** รูปพระมหามงกุฎประดิษฐานเหนือพานแว่นฟ้าชานาบข้างด้วยฉัตร ที่กรอบด้านนอกบันประดับด้วยรูปเทพพนมท่ามกลางลายกระหนก (รูปที่ ๓๘ ก.)

หน้าบันชั้นบนด้านทิศตะวันออก แสดงภาพเหตุการณ์พุทธประวัติ หลังจากทีพระพุทธรเจ้าตรัสรู้ เหล่าเทพยดาต่างแสดงความยินดี เสด็จมาประดิษฐานเพื่อทัศนากการอภิวันทนขุติ สมเด็จพระชินสีห์พระผู้มีพระภาคเจ้า หรือที่เรียกว่าภาพ **“เทพชุมนุม”** โดยมีการจัดองค์ประกอบภาพออกเป็น ๒ ตอน ตอนบนส่วนกลางเจาะช่องจระนำประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมาประทับนั่ง

ปางมารวิชัย หล่อด้วยสำริด เบื้องหลังบันประทับเป็นต้นโพธิพฤกษ์ที่ตรัสรู้ มีเหล่าเทพยดาบนสวรรค์ชั้นต่างๆ มาแสดงความยินดี เสด็จมากราบนมัสการสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าในวาระสำคัญนี้ เบื้องหลังเหล่าเทพยดา มีการบันประทับด้วยสายกระหนกสลักคั่นด้วยเครื่องสูงชนิดต่างๆ ภาพตอนล่างที่อยู่ใต้แถวหน้ากระดาน ส่วนกลางเป็นรูปพานพุ่มและเครื่องบูชา แวดล้อมด้วยเหล่าเทพยดา ครุฑ นาค ฤษีประทับนั่งพนมมือ เรียงเป็น ๒ แถว ประกอบเรื่องราวในเหตุการณ์พุทธประวัติตอนเดียวกัน

สำหรับหน้าบันชั้นบนด้านทิศตะวันตก (รูปที่ ๓๙ ข.) แสดงภาพเหตุการณ์ที่ทรงเสวยวิมุตติสุข ในเหตุการณ์ลับคาห์ที่ ๖ หลังการตรัสรู้ สมเด็จพระบรมศาสดา เสด็จพุทธดำเนินไปประทับใต้ไม้มุจลินทพฤกษ์ (ต้นจิก) อันอยู่เบื้องประจิมทิศตะวันตกแห่งไม้มหาโพธิ์ ลำดับนั้นเกิดฝนตกหนัก **พญามุจลินทนาคราช** อาศัยในโบกขรณีใกล้มุจลินทพฤกษ์ ครั้นแลเห็นฉัพพรรณรังสีที่แผ่ไพโรจน์ออกจากพระวรกาย ก็สำคัญประจักษ์ว่า องค์สมเด็จพระบรมศาสดา เสด็จมาประทับในนิวาสถานแห่งนี้ จึงเลื้อยขึ้นมาจากสระกระทำซึ่งกายชคชนคเป็น ๗ รอบ แผ่พังพานบ้องเบื้องบนพระเศียร มีให้ได้ทรงต้องลมแดดฝน ภาพที่ปรากฏบนหน้าบันด้านนี้ แบ่งภาพออกเป็น ๒ ตอน ที่กลางหน้าบันเจาะเป็นช่องจรนำประดิษฐานพระพุทธรูปมาประทับนั่งปางสมาธิเบื้องหลังเป็นพญามุจลินทนาคราช ชนชคชกายแผ่พังพานปกบ้องพระวรกายสมเด็จพระบรมศาสดาและต้นมุจลินทไม้จิกขนาดใหญ่ ถัดลงมาเป็นบริเวณโบกขรณี บันเป็นรูปเหล่าปทุมบุปผชาตินานาพันธุ์ สลับส้างกับพันธุ์ไม้ชนิดต่างๆ ต่อเนื่องลงมายังแถวภาพใต้แถวหน้ากระดาน ที่แสดงภาพสระโบกขรณี มีพืชและสัตว์น้ำนานาชนิด สลับกับเหล่าปทุมชาติตามธรรมชาติที่งดงามยิ่ง

ภายในพระวิหาร มีการเขียนภาพจิตรกรรมที่มีเนื้อหาประกอบด้วย (รูปที่ ๔๑-๕๔)

๑. **พระพุทธเจ้าในภัทรรูป**^{๕๐} : ฉะนั้นตอนกลางเบื้องหลังพระพุทธปฏิมาประธาน เขียนภาพพระพุทธเจ้าในภัทรรูป อันหมายถึงกับปัจจุบัน ประทับนั่งสมาธิภายใต้โพธิ์ อันหมายถึงต้นไม้ที่ตรัสรู้ แสดงสัญลักษณ์เบื้องล่างด้วยรูปเทวดาและรูปสัตว์สัญลักษณ์ประจำพระองค์ มีอักษรขอมกำกับเรียงลำดับจากองค์ทางทิศใต้ (ขวามือของพระพุทธปฏิมา) ไปยังด้านทิศเหนือ ดังนี้ (รูปที่ ๔๒)

- **พระพุทธกกุสันธะ** ตรัสรู้ใต้ต้นมหาสิริสะ (ไม้ชีกใหญ่) สัญลักษณ์รูปไก่
- **พระพุทธโกนาคมณะ** ตรัสรู้ใต้ต้นอุทุมพร (ไม้มะเดื่อ) สัญลักษณ์รูปนาค
- **พระพุทธกัสสปะ** ตรัสรู้ใต้ต้นนิโครธ (ไม้ไทร) สัญลักษณ์รูปเต่า
- **พระพุทธโคตมะ** (พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน) ตรัสรู้ใต้ต้นอัสติพฤกษ์ (ไม้โพธิ์อัสติพฤกษ์) สัญลักษณ์รูปโค
- **พระพุทธเมคโคตรย** (พระอนาคตพุทธเจ้า) ตรัสรู้ใต้ต้นกาะะทิง สัญลักษณ์รูปสิงห์

๒. **การแห่ผ้าพระกฐินพระราชทานในกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค** นับเป็นภาพที่โดดเด่นที่สุดภายในพระวิหาร เขียนถัดจากภาพพระพุทธเจ้าในภัทรรูป ต่อเนื่องไปยังบริเวณพื้นที่เหนือกรอบช่องหน้าต่างด้านทิศใต้ ต่อเชื่อมกับผนังด้านตรงข้ามของพระพุทธปฏิมาประธาน และผนังเหนือกรอบหน้าต่างด้านทิศเหนือ แล้ววนมาบรรจบกับภาพพระพุทธเจ้าในภัทรรูป โดยเขียนภาพจิตรกรรมบรรยายกระบวนแห่ผ้าพระกฐินพระราชทานทางชลมารค (รูปที่ ๔๓-๔๖)

^{๕๐} **ภัทรรูป หรือภัททกัปป** แปลว่า กัปป ที่เจริญ เป็นกัปปที่มีพระพุทธเจ้าตรัสรู้อุบัติเรียงลำดับติดต่อกัน ๕ พระองค์ และเป็นกัปป ในวาระปัจจุบัน

การจัดกระบวนที่ปรากฏในภาพจิตรกรรม สันนิษฐานว่าเป็นการจัดกระบวนเรือในลักษณะที่เรียกว่า **กระบวนราบใหญ่** ซึ่งจะโปรดฯให้เจ้านายพระบรมวงศานุวงศ์หรือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ัธัญเชิญผ้าพระกฐินพระราชทานไปทอด ณ พระอารามที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ สำหรับเรือที่ใช้ประกอบในกระบวนราบใหญ่นั้น มีลักษณะเด่นที่สังเกตได้คือ จะไม่ปรากฏโชนเรือรูปสัตว์ประดับ เนื่องจากเรือที่มีโชนเรือรูปสัตว์นั้น จะใช้เฉพาะการจัดกระบวนเรือพระราชพิธีในการเสด็จพระราชดำเนินของพระมหากษัตริย์

เป็นที่น่าสังเกตว่า ภาพที่ปรากฏในงานจิตรกรรมในพระวิหารนี้ มีการจัดกระบวนเรือโดยมีขนาดแตกต่างกัน แบ่งออกเป็น ๓-๔ หรือ ๖ สาย ขึ้นอยู่กับขนาดของพื้นที่ในการเขียนภาพ โดยมีส่วนที่สำคัญที่สุดคือ

บริเวณใกล้กับส่วนกลางบนผนังด้านทิศใต้ มีการเขียนรูปเรือขนาดใหญ่ที่ตกแต่งอย่างพิเศษคือ เรืออัญเชิญผ้าพระกฐินพระราชทาน จากรูปแบบที่ปรากฏในภาพจิตรกรรมมีลักษณะใกล้เคียงกับ **เรือเอกชัยเทินหาว** ซึ่งมีลักษณะโชนเรือเป็นไม้รูปตั้งเข็ดสูง เขียนประดับด้วยลายลงรักปิดทองรูปเหราตลอดลำตัวและส่วนหาง ส่วนกลางตั้งบุษบกยอดทรงมณฑป ประดิษฐานผ้าพระกฐินพระราชทานบนพานแว่นฟ้า ผู้ที่เชิญผ้าพระกฐินแต่งกายสวมเสื้อครุยและสวมลอมพอก จำนวน ๓ นาย ที่ด้านหน้าและท้ายเรือ มีข้าราชการแต่งกายนุ่งโจงกระเบน สวมลอมพอกถือธงสามชาย ในส่วนของฝีพายมีการสวมเสื้อแขนยาว นุ่งโจงกระเบน บนลำเรือตั้งฉัตรประดับ เป็นระยะ (รูปที่ ๔๓)

เรือที่มีความสำคัญลำดับถัดมาคือ **เรือกลองใน** และ**เรือกลองนอก** เป็นเรือบรรเลงดุริยดนตรี อยู่ชานาบข้างเรืออัญเชิญผ้าพระกฐิน มีลักษณะเป็น**เรือตั้ง** กลางเรือมีหลังคาตาดผ้าสีแดงเขียนลายทอง ภายในมีนักดนตรีนั่งประจำ ๓ นาย เครื่องดนตรี ประกอบด้วยปี่ชวา และกลองมะโหระทึก บรรเลงเพลงไปตามลำน้ำ สำหรับเพลงที่ใช้บรรเลงในการอัญเชิญผ้าพระกฐินพระราชทาน

ในกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค คือ **เพลงสรรหม่าไทย**^{๔๑} มีพายเป็นเรือทั้ง ๒ ลำ นุ่งผ้าโจงกระเบน สวมเสื้อแขนยาว มีไม้กระทุ้งผูกผ้าแดงเป็นพู่ ๓ ชั้น สำหรับบอกจังหวะการพายเรือแก่ฝีพาย

ลักษณะของเรือในกระบวนพยุหยาตราแบบ **กระบวนราชใหญ่** ดังที่ปรากฏในภาพจิตรกรรม มี ๒ แบบ คือ **เรือคั้ง** และ **เรือแขง**^{๔๒} (รูปที่ ๔๔-๔๕) จัดเป็นชุดๆ ในการจัดกระบวนเรือที่แบ่งออกเป็นสายต่างๆ สำหรับเรือคั้งนั้น เป็นเรือเหล่าแสนยากร ที่ทำหน้าที่เป็นเรือประตู่ในกระบวนพยุหยาตราชลมารค ภายในเรือแต่ละลำมีฝีพาย หรือเหล่าทหารแต่งกายตามกรม กองตามหน้าที่ที่แตกต่างกัน ในส่วนท้ายของกระบวนเรือ ที่ควมมาบรรจบกับภาพเบื้องหลังพระพุทธรูปปฏิมาประธาน มีภาพเรือชาวจีนปิดท้ายขบวน ๒ ลำ มีการเขียนรูปดวงตาที่หัวเรือ มีพายนุ่งกางเกงกุยเฮง สวมเสื้อแขนกระบอกจีน สวมหมวกสามเหลี่ยมแบบจีน โดยใช้วิธีกรวยยื่นพายเรือ (รูปที่ ๔๖)

^{๔๑} เนื้อเพื่อข้อมูลเรื่อง เพลงประกอบในการอัญเชิญผ้าพระกฐินพระราชทาน กระบวนพยุหยาตราทางชลมารค โดย อ.ดร.พรประพิศร์ เผ่าสวัสดิ์ จากการสัมภาษณ์ ครูบี๊ คงสายทอง ข้าราชการกรมศิลปากร และอาจารย์พิเศษ สาขาดุริยางค์ไทย ภาควิชาดุริยางคศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และเป็นครูผู้เฒ่าปี่ชวา ในกระบวนเรือพยุหยาตราทางชลมารค ในการเสด็จพระราชดำเนินถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ประจำปี.ศ. ๒๕๕๐

- เพลงสรรหม่า เป็นเพลงมีชั้นสูง มี ๒ แบบ คือ (๑) **เพลงสรรหม่าไทย** ใช้ประกอบเพื่อบรรเลงเริ่มต้น ในงานมงคล (๒) **เพลงสรรหม่าแขก** จะใช้ประกอบการบรรเลงในงานอวมงคล เช่น งานศพ

- เครื่องดนตรีในการจัดกระบวนเรือพยุหยาตราทางชลมารค สำหรับการแห่ผ้าพระกฐินพระราชทาน ปัจจุบันใช้ **กลองแขก** บรรเลง สันนิษฐานว่าในอดีตอาจจะมีการใช้กลองมะโหระทึก ดังที่ปรากฏในภาพจิตรกรรม

^{๔๒} ลักษณะเด่นของ **เรือคั้ง** โขนเรือและท้ายเรือ ปาดเป็นมุมแหลมคล้ายรูปปีกกา ส่วน **เรือแขง** โขนเรือและท้ายเรือ จะปาดเป็นมุมป้าน

ตามเส้นทางที่กระบวนัญญเจิญผ้าพระกฐินแต่ผ่านไบนั้น มีการเขียนภาพบ้านเรือนที่อยู่อาศัยของประชาชนตามฐานะ ภาพทิวทัศน์ ธรรมชาติสองข้างทางและวัดวาอารามต่างๆ ภาพเหล่าชาวบ้านที่ต่างออกมาจากเคหสถาน แสดงความยินดีและร่วมอนุโมทนาในวาระสำคัญนี้ เสมือนเป็นการบันทึกภาพเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง ครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. **ศรีธนญชัย** : เป็นนิทานที่มีชื่อเสียง มีหลายรูปแบบคำประพันธ์ และสำนวนกระจายไปตามภาคต่างๆ ของประเทศไทย รวมทั้งในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (รูปที่ ๔๗-๕๑)

การดำเนินเรื่องแสดงชีวิตของ **ศรีธนญชัย** ซึ่งสำนวนพื้นบ้านอีสานเรียกว่า **เชียงเมียง** เป็นตัวละครเอก มีการใช้ปฏิภาณและไหวพริบในการดำเนินชีวิตผ่านช่วงเวลาต่างๆ^{๔๓} ตั้งแต่วัยเด็กจนได้เข้ารับราชการในราชสำนักใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ และในบางครั้งก็ช่วยแก้วิกฤตของบ้านเมือง ด้วยการใช้ลีลาโวหารทางภาษา สามารถเอาชนะปัญหาและอุปสรรคต่างๆ ทั้งนี้ในบางตอนยังเพิ่มความบันเทิง ทำให้เรื่องราวมีสีสันชวนติดตามมากยิ่งขึ้น

^{๔๓} เมื่อหาภาพศรีธนญชัย ได้มีการศึกษาวิเคราะห์อย่างละเอียดมาแล้ว ดังนั้นในการศึกษาครั้งนี้จะไม่กล่าวถึงรายละเอียดการดำเนินเรื่อง ผู้สนใจสามารถศึกษาได้จากผลงานของ

- น. ณ ปากน้ำ, **วัดปฐมวณาราม**, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๙. และแสงอรุณ กนกพงศ์ชัย “จิตรกรรมเรื่องศรีธนญชัยหรือเชียงเมียง ที่วัดปฐมวณาราม” **วัดปฐมวณาราม**, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๙, หน้า ๙๐-๙๗.

- โอรษา พูลทองดีวัฒนา, **การศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่อง ศรีธนญชัย ภายในพระวิหารวัดปฐมวณารามราชวรวิหาร**, เอกสารการศึกษาเฉพาะบุคคล ประกอบการศึกษาหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๓.

ในส่วนของการศึกษาเปรียบเทียบศรีธนญชัย สำนวนต่างๆ ดูที่กัญญารัตน์ เวชชาศาสตร์, **ศรีธนญชัยในอุษาคเนย์**, กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๑.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีปรากฏเสภาเรื่อง **ศรีธนญไชยเชียงใหม่** ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำทรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า

“...เห็นจะเป็นหนังสือแต่งในสมัยรัชกาลที่ ๔ ด้วยเป็นสำนวนใหม่ ฉบับที่มีอยู่ในหอพระสมุดเป็นฉบับหลวง มีมืออาลักษณ์ครั้งรัชกาลที่ ๔ เขียน พิเคราะห์กับเหตุอีกอย่าง ๑ ด้วย ปรากฏว่า โปรดให้เขียนเรื่อง **ศรีธนญไชยที่ในพระวิหารวัดบhumวัน** เมื่อในรัชกาลที่ ๔ จึงสันนิษฐานต่อไปว่า เสภานี้เห็นจะเป็นหนังสือแต่งสำหรับขับถวาย เวลาทรงเครื่องใหญ่ทำนองที่แต่งเสภาเรื่องพงศาวดารในรัชกาลเดียวกัน...”^{๔๔}

จากพระวินิจฉัยดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงความนิยมของเรื่องศรีธนญชัย มีปรากฏหลักฐานทั้งในงานวรรณกรรมและภาพจิตรกรรมฝาผนัง สำหรับภาพจิตรกรรมภายในพระวิหารเรื่อง ศรีธนญชัย เขียนบนพื้นที่ผนังระหว่างช่องหน้าต่างและประตู แบ่งออกได้ ๑๕ ตอน เริ่มจากผนังด้านทิศใต้ห้องในสุดเป็น ตอนกำเนิดศรีธนญชัย เวียนต่อไปยังผนังหลังพระพุทธปฏิมาประธาน เป็นตอนที่ ๒ ต่อเนื่องไปยังผนังระหว่างช่องหน้าต่างด้านทิศเหนือจำนวน ๖ ตอน ถัดไปยังผนังระหว่างช่องประตู ๒ ตอน ผนังระหว่างช่องหน้าต่างด้านทิศใต้ ๕ ตอน ซึ่งดำเนินเรื่องช่วงวัยหนุ่ม และการเข้ารับราชการใกล้ขีดพระมหากษัตริย์ ดังจะยกตัวอย่างตอนสำคัญมากกล่าวถึงดังนี้

^{๔๔} กัญญารัตน์ เวชชาเสศร์, **ศรีธนญชัยในอุษาคเนย์**, หน้า ๕๓. อ้างถึง คำนำหน้า ก.๗ ใน **เสภาเรื่องศรีธนญไชยเชียงใหม่**.

ตอนที่ ๑๒ **แข่งขันเขียนรูปและข้างเผือกงาคำ** (รูปที่ ๔๗-๔๘) :
เขียนบนผนังระหว่างช่องหน้าต่างด้านทิศใต้ ห้องที่ ๕ จากด้านในสุด กล่าวถึง
ตอนที่ศรีธนญชัยรับคำท้าทายจากช่างเขียนต่างชาติ เหนียวมีอู่มสี่ แล้ว
กระโดดขึ้นไปเขียนบนผนังในคราวเดียวเป็นรูปงู ๕ ตัว ต่อหน้าพระพักตร์กษัตริย์
(รูปที่ ๔๘) ถัดลงมาที่กลางภาพเป็นตอน ข้างเผือกงาคำ ศรีธนญชัยทำข้าง
เผือกงาคำปลอมมาถวาย ตามกำหนดเวลาภายใน ๓ วัน ศรีธนญชัยได้ให้
सानไม้ไผ่เป็นโครงรูปข้างแล้วผ่านหัวเผือกมาประดับ ส่วนงาก็ใช้ไม้กึ่งทาสีดำ
(รูปที่ ๔๘)

คุณค่าของภาพจิตรกรรม นอกเหนือไปจากเนื้อเรื่องที่ตัวละครเอกใน
เรื่องคือ ศรีธนญชัย ต้องใช้ปฏิภาณไหวพริบในการแก้ขัดตัดสินใจปัญหาต่างๆ
แม้ในบางครั้งจะไม่มีเหตุผลไปบ้างก็ตาม แต่ก็ยังคงสอดแทรกเรื่องราวความ
ตลกขบขัน การใช้สำนวนโวหารในการแก้ปัญหาเรื่องราว โดยบางเรื่องอาจ
เป็นเรื่องที่มีอยู่จริง สอนใจเรื่องการใช้ปฏิภาณไหวพริบและอารมณ์ขันของมนุษย์
สามารถเข้าถึงกลุ่มบุคคลได้ชัดเจน เข้าใจง่าย แตกต่างจากคุณธรรมในการใช้
ปัญญาหรือการนำปัญญาบารมี ตัดสินปัญหาเรื่องราวต่าง ๆ อย่างรอบคอบ
ของ พระโพธิสัตว์ ดังที่เคยปรากฏในวรรณกรรมพุทธศาสนาในอดีต เช่นเรื่อง
มโหสถชาดก อันเป็นชาดกเรื่องที่ ๕ ในทศชาติชาดก ด้วยเหตุนี้ ภาพจิตรกรรม
เรื่อง ศรีธนญชัย ภายในพระวิหารวัดบhumวนารามแห่งนี้ จึงนับเป็นตัวอย่าง
ที่สำคัญของการปรับเปลี่ยนรูปแบบและเนื้อหาการเขียนภาพจิตรกรรมไทย
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากนี้ ฉากที่ปรากฏในงานจิตรกรรมยังสะท้อนให้เห็นถึง สภาพ
บ้านเมือง วิถีชีวิต ขนบธรรมเนียมและวัฒนธรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นในร่วมสมัย
กับการเขียนภาพ อาทิ ภาพข้าราชการในราชสำนัก ภาพเหล่าทหารแต่ง
เครื่องแบบทหารตามเครื่องแบบกรม กองที่สังกัด ซึ่งในบางชุดคัดแปลงมาจาก
เครื่องแต่งกายของทหารชาติตะวันตก สามารถศึกษาเปรียบเทียบได้จากหลัก
ฐานภาพถ่ายในสมัยนั้น

ด้านรูปแบบสถาปัตยกรรม สำหรับภาพตอนที่ ๑๒ มีการเขียนฉากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในวัง โดยเขียนเป็นภาพวัดปทุมวนาราม ประกอบด้วย ภาพพระวิหาร พระสถูป และพระอุโบสถ โดยเขียนให้สลับตำแหน่งต่างไปจากความเป็นจริง (รูปที่ ๔๗)

จากการศึกษาครั้งนี้มีข้อสันนิษฐาน เกี่ยวกับลักษณะอาคารที่ช้างพระวิหาร ชั้นล่างก่อเป็นศาลารูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ชั้นบนเป็นอาคารก่ออิฐ มีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมจตุรัส และมีบันไดทางขึ้นจากศาลาชั้นล่าง ส่วนหลังคาทรงกระโจมหรือทรงผ้าชีมุกกระเบื้องดินเผา สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึง **หอรบวัง** หลังเดิมของวัดปทุมวนารามแห่งนี้ ซึ่งในปัจจุบันได้มีการบูรณะก่อเป็นอาคารคอนกรีต ส่วนยอดเป็นเครื่องล่ายของแบบไทยประเพณี

เทคนิคการเขียนภาพ : การเขียนภาพจิตรกรรมภายในพระวิหารเรื่อง ศรีธนูชัย มีการใช้หลักทัศนียวิทยา (*perspective*) ระยะใกล้ ไกล มีมิติ ความชัดลึก อันเป็นอิทธิพลจากแนวคิดสังคมนิยม (*realism*) ที่ปรากฏในศิลปะตะวันตก สิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่ง ได้แก่ การเขียนภาพทิวทัศน์ (*landscape*) อันเป็นภาพประกอบในการดำเนินเรื่อง มีการไล่น้ำหนัก ตามค่าวรรณะสี (*tone and value*) ทำให้เกิดจังหวะ (*rhythmic*) ความกลมกลืนต่อเนื่อง (*harmony*) ในภาพมากยิ่งขึ้น แตกต่างจากภาพจิตรกรรมไทยประเพณีโบราณ ที่มีลักษณะ ๒ มิติ นอกจากนี้เทคนิคการเขียนต้นไม้ เช่น พุ่มหญ้า หมู่มะเขยพັນดิน ยังแสดงลักษณะผืนแปรงพู่กัน (*stroke*) ที่มีความคล้ายคลึงกับเทคนิคการใช้ผืนแปรงของศิลปินตะวันตกในลัทธิอิมเพรสชันนิสต์ (*impressionism*) รวมทั้งการให้ความสำคัญกับบรรยากาศที่เกิดขึ้น นับเป็นการเขียนภาพจิตรกรรมรูปแบบใหม่ ที่ปรากฏในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายใต้อิทธิพลศิลปะแบบตะวันตก ผสมผสานกับโครงเรื่องเนื้อหาตะวันออก (รูปที่ ๕๐-๕๑)

ภาพจิตรกรรมประดับเสาพระวิหาร ภายในพระวิหารมีเสาประดับจำนวน ๒ คู่ บริเวณตอนบนและตอนล่างของเสาสี่เหลี่ยม เขียนเป็นลายเฟืองอุษะและลายกรวยเชิงตามรูปแบบศิลปะไทยประเพณี โดยออกแบบลวดลายที่มีเอกลักษณ์เฉพาะคือ **รูปคอกบัว** แตกต่างจากงานประดับพระอารามอื่น ตอนกลางคือ ตัวเสา เขียนเป็นคอกปทุมชาตินานาพันธุ์ ผูกสลับเป็นลวดลายที่มีรูปทรงคล้ายลายเทพพนมหรือลายประจำยาม ประสานเป็นตารางเรียงประดับโดยรอบ ถัดลงมามีเส้นลันทา แบ่งพื้นที่ช่องว่างภายในเขียนรูปพุทธบริษัทในพระพุทธศาสนา ที่ได้เป็นเอตทัคคะ เลิศในด้านต่างๆ ด้านละ ๒ องค์ ลงพื้นหลังด้วยสีน้ำเงินเข้ม ที่ได้ภาพเขียนชื่อกำกับอักษรอม (รูปที่ ๕๒)

ประตูและหน้าต่าง บานประตูและหน้าต่าง ด้านในเขียนภาพจิตรกรรมรูปมนุษย์นาคและกุมภภัณฑ์ ผุดขึ้นมาจากสระโบกขรณีท่ามกลางเหล่าปทุมชาติมลิบานานาชนิด ที่ด้านบนมีเหล่าปักษีและแมลงชนิดต่างๆ โยบินวนรอบสระโบกขรณี เหนือขึ้นไปเป็นรูปนักษัตร และวิทยากรผุดออกมาจากหมู่เมฆาบนสรวงสวรรค์ (รูปที่ ๕๓-๕๔)

พระเสริม

ภายในพระวิหาร ประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมา พระเสริม ภายใต้บุษบกไม้ยอดทรงมณฑป พระเสริม มีขนาดหน้าตัก ๒ ศอก ๑ นิ้ว เต็มเป็นพระพุทธรูปปฏิมาที่สำคัญองค์หนึ่งของเมืองเวียงจันทน์ ตามประวัติกล่าวกันว่า พระธิดา ๓ องค์ ของกษัตริย์ล้านช้างสร้างขึ้น เพื่อเป็นพระพุทธรูปประจำพระองค์ คือ **พระสุก พระเสริม(พระเสิม) และพระใส(พระสายน์)** ครั้นเมื่อคราวปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์นครเวียงจันทน์ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิ์พลเสด็จ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งทรงเป็นจอมทัพในคราวนั้น โปรดให้อัญเชิญพระเสริมมาประดิษฐานที่วัดโพธิ์ชัย แขวงเมืองหนองคาย ซึ่งตั้งขึ้นแทนเมืองเวียงจันทน์

ครั้นต่อมาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชปรารภว่า วัดบวรสถานสุทธาวาส ในพระบรมราชวัง(วังหน้า) ยังไม่มีพระพุทธรูปมาประธานในพระอุโบสถ จึงโปรดให้สืบหาพระพุทธรูปมาโบราณ เมื่อทรงทราบ ว่า พระเสริมประดิษฐานอยู่ ณ เมืองหนองคาย จึงโปรดให้ัญเชิญพระเสริมลงมา^{๔๕} และยังปรากฏแท่นฐานชุกชีไม้จำหลักปิดทองฝีมือช่างสมัยรัตนโกสินทร์ที่วัดโพธิ์ชัย ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นแท่นฐานเดิมจนทุกวันนี้

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรพระเสริม ก็โปรดพระพุทธรูปลักษณะ จึงประดิษฐานไว้บนแท่นเศวตฉัตรในท้องพระโรงพระบรมราชวัง จนเสด็จสวรรคต

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ัญเชิญพระเสริม มาประดิษฐานเป็นพระพุทธรูปมาประธานในพระวิหารวัดเทพวนารามที่ทรงสร้างขึ้น ประดิษฐานอยู่ที่เบื้องหน้าพระแสน (เมืองมหาชัย)

รูปแบบศิลปกรรม พระพุทธรูปมาพระเสริม(เสริม) มีพุทธลักษณะที่งดงามเป็นพิเศษ หล่อด้วยโลหะสำริด ในส่วนของพระพักตร์และพระนลาฏค่อนข้างกว้าง มีฆมวดพระเศวตฉัตรเป็นกั้นหอยทั่วพระเศียร อุษณิษะซึ่งเป็นหนึ่งในมหาบุรุษลักษณะยี่ดสูง ต่อรับกับพระรัศมีที่มีฐานรูปกลีบบัว และยอดเปลวเพลิงที่ทำซ้อนกันอย่างวิจิตร ในส่วนของพระวรกายได้สัดส่วน ครองจีวรห่มเฉียงเปิดพระอังสาขวา ชายสังฆาฏิยาวลงมาจากพระนาภี ปลายแยกออกคล้ายรูปเขี้ยวตะขาบ โดยมีลวดลายประดับซีกเป็นเส้นบางๆที่ขอบ พระหัตถ์ขวาแสดงปางมารวิชัย วางอยู่ที่กลางพระขงษ์ พระหัตถ์ซ้ายวางบนพระเพลาประทับนั่งขัดสมาธิราบบนฐานหน้ากระดานเกตุยี่ง ส่วนฐานที่ประดิษฐานในปัจจุบัน เป็นฐานไม้ลงรักปิดทองที่ต่อเสริมจากฐานเดิม (รูปที่ ๕๕-๕๖)

^{๔๕} คำานพระพุทธรูปสำคัญ, หน้า ๒๓๓๗.

พระแสน (เมืองมหาชัย)

ประดิษฐานที่เบื้องหน้าพระพุทธรูปปฏิมาพระเสริม พระพุทธรูปปฏิมาองค์นี้ สันนิษฐานว่า อัญเชิญมาจากถ้ำแขวงเมืองมหาชัย ในคราวเดียวกันกับการ อัญเชิญพระสยาม์(พระใส)ลงมาในหนังสือ ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรง กล่าวว่า ประดิษฐานไว้ที่ในพระอุโบสถวัดปทุมวัน^{๕๖} ครั้นต่อมาในปีพ.ศ. ๒๔๐๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดฯให้ย้ายไป ประดิษฐานภายในพระวิหาร

รูปแบบศิลปกรรม พระพุทธรูปปฏิมาพระแสน หล่อด้วยโลหะสำริด มีขนาดหน้าตักกว้าง ๑ ศอก ๖ นิ้ว พระพักตร์ยาวรีคล้ายรูปไข่ พระนลาฏ ค่อนข้างกว้าง บริเวณพระเศียรตลอดจนอุษณีษะ มีขมวดพระเกศาควนเป็น กันหอย ต่อด้วยรัศมีคล้ายรูปเปลวเพลิง ซึ่งแต่เดิมคงมีการประดับด้วย อัญมณี^{๕๗} ประทับนั่งขัดสมาธิราบ ครองจีวรห่มเฉียงเปิดพระอังสา(ไหล่)ขวา ชายสังฆาฏิยาวจรดพระนาภี ส่วนปลายแยกออก ๒ ข้าง ประดับด้วย ลวดลายคล้ายลายกระหนก พระหัตถ์ขวาแสดงปางมารวิชัย (ภูมิสปรกมฺทรา) นิ้วพระหัตถ์ว่างระดับกลางพระขงฆ์ พระหัตถ์ซ้ายวางบนพระเพลา และที่ กลางฝ่าพระบาททั้ง ๒ ปรางค์ลวดลายวงกลมคล้ายรูปกลีบบัว (รูปที่ ๕๗-๖๐)

^{๕๖} เดิมเดียวกัน, หน้า ๒๔๘.

^{๕๗} รัศมีเปลวเพลิงที่ประดับเหนือพระเศียร สันนิษฐานว่า เป็นส่วนที่มีการบูรณะเพิ่มเติม เมื่อ คราวที่อัญเชิญไปประดิษฐานในดินแดนล้านช้าง มีลักษณะที่คล้ายคลึงกับรัศมีของพระพุทธรูปปฏิมาพระสยาม์ ในพระอุโบสถ

ส่วนฐานที่ประทับ ทำเป็นฐานรูปกลีบบัว บริเวณหน้ากระดานใต้ชั้นกลีบบัวหงาย มีการเจาะช่อง ลักษณะคล้ายลายช่องกระจกภายในประดับด้วย **ลายเครือถ้านนา**^{๔๘} ซึ่งลักษณะดังกล่าว เป็นระเบียบที่นิยมประดับส่วนฐานของพระพุทธรูปปฏิมาศิลปะล้านนา อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ (รูปที่ ๖๐)

จากรูปแบบศิลปกรรมโดยการศึกษาพุทธลักษณะ ประกอบกับส่วนฐานของพระพุทธรูปปฏิมาที่กล่าวมา สันนิษฐานว่า พระพุทธรูปปฏิมาพระแสนองค์นี้ คงสร้างขึ้นใน **ศิลปะล้านนาช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑** อันเป็นช่วงยุคทองของศิลปะล้านนา และอาจถูกอัญเชิญมาประดิษฐานในดินแดนล้านช้าง เมื่อคราวที่ **พระเจ้าไชยเชษฐา** หรือ **พระไชยเชษฐาธิราช** โอรสพระเจ้าโพธิสารราชแห่งอาณาจักรล้านช้างกับพระนางยอศคำทิพย์ พระราชธิดาพระเมืองเกษเกล้า กษัตริย์ล้านนา เสด็จมาปกครองอาณาจักรล้านนาระหว่างปีพ.ศ. ๒๐๘๙-๒๐๙๐^{๔๙} ครั้นต่อมาพระเจ้าโพธิสารราชสวรรคต จึงได้เสด็จกลับไป โดยโปรดฯให้อัญเชิญพระแก้วมรกตและพระพุทธรูปปฏิมาที่สำคัญกลับไปด้วย ซึ่งอาจเป็นสาเหตุให้พระพุทธรูปปฏิมาพระแสน พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ของชาวล้านนา ไปประดิษฐานในดินแดนล้านช้างตั้งแต่นั้น

^{๔๘} **ลายเครือถ้านนา** เป็นลวดลายสำคัญ ที่แสดงเอกลักษณ์ของลวดลายประดับในศิลปะล้านนา อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ซึ่งได้รับอิทธิพลจากศิลปะจีน รายละเอียดและตัวอย่างลวดลายประดับคู่มือจิราวรรณ แสงเพชร, “ลายดอกโบตั๋นในศิลปะล้านนา”. **วารสารศิลปกรรม**. ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๑๕, ๒๕๕๖, หน้า ๕๐-๕๙.

^{๔๙} อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว “ประวัติศาสตร์เมืองเชียงใหม่ : สมัยราชวงศ์มังรายและสมัยพม่าปกครอง”, **ล้านนาไทย**, พิมพ์เป็นอนุสรณ์พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สามกษัตริย์เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, ๒๕๒๗, หน้า ๒๙๐.

เรือนพระศรีมหาโพธิ หรือ โพธิมระ

บริเวณด้านหลังพระวิหาร ตามแนวแกนทิศตะวันออก มีการสร้างอาคารแบบพิเศษ เรียกว่า **เรือนพระศรีมหาโพธิ** หรือ **โพธิมระ** หมายถึง อาคารที่สร้างล้อมรอบต้นพระศรีมหาโพธิ แสดงอาณาเขตสำคัญของโพธิพฤกษ์ จัดเป็น **บริโภคเจดีย์**^{๕๐} ที่สำคัญยิ่งประเภทหนึ่งในพุทธศาสนา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีพระวินิจฉัยว่า **บริโภคเจดีย์** ที่มีความสำคัญและปรากฏในชั้นแรกคง ได้แก่ ต้นพระศรีมหาโพธิ ณ พุทธคยา^{๕๑} และจะได้แพร่ต่อไปยังเมืองอนุราชปุระในศรีลังกา ครั้นพระมหินทร์และพระนางสังฆมิตตาเถรี พระโอรสและพระธิดาของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งเป็นพระธรรมทูตเดินทางไปเผยแผ่พุทธศาสนา ซึ่งคติการสร้างเรือนพระศรีมหาโพธิ หรือโพธิมระ ก็ได้แพร่ออกไปจากอินเดีย และศรีลังกา ไปยังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งในประเทศไทย ปรากฏการสร้างเรือนพระศรีมหาโพธิหรือโพธิมระ รวมทั้งให้ความสำคัญของต้นพระศรีมหาโพธิในงานศิลปกรรมสมัยต่างๆ

^{๕๐} **บริโภคเจดีย์ (Paribhogika cetiya)** หมายถึง สถานที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แก่ (๑) สังเวชนียสถาน ๔ แห่ง (๒) สถานที่ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงปาฏิหาริย์ ๔ แห่ง รวมทั้ง (๓) วัตถุสิ่งของที่พระพุทธองค์เคยใช้สอยหรือสัมผัส อาทิ โพธิบัลลังก์ แทนวัชรอาสน์ ต้นพระศรีมหาโพธิ โพธิมระ (๔) สถานที่ประดิษฐานพระพุทธรูปบริวาร ๑๐ แห่ง

^{๕๑} ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, **ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๑๙, หน้า ๑๔๐.

สำหรับการสร้างเรือนพระศรีมหาโพธิ วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร ปรากฏหลักฐานว่า ในปี พ.ศ. ๒๔๐๗ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ของ สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย แห่งราชอาณาจักรอังกฤษ ที่ประจำอยู่ ณ ประเทศอินเดีย ได้เชิญเชิญเมล็ดพันธุ์พระศรีมหาโพธิ และใบพระศรีมหาโพธิ จากพุทธคยา นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาได้ทรงเพาะเมล็ดดังกล่าวขึ้นหลายต้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เชิญเชิญไปปลูกไว้เป็นที่สักการบูชา ณ พระอารามหลวงที่สำคัญหลายแห่ง อาทิ วัดบวรนิเวศวิหาร พระสมุทรเจดีย์ จังหวัดสมุทรปราการ รวมถึงวัดปทุมวนารามแห่งนี้ (รูปที่ ๖๑)

“...แล้วให้อักระถาง ปลูกต้นมหาโพธิ์ ซึ่งได้ขุดมาเพาะ แด่ เมืองพุทธคยาบุรี เป็นที่นับถือของพวกพราหมณ์ว่า พระพุทธเจ้า ได้ตรัสเป็นเจดีย์ฐานขึ้นอีกแห่งหนึ่ง พวกสัตบุรุษได้ทำสักการบูชา นมัสการ...”^{๕๒}

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญกับเรือนพระศรีมหาโพธิ ซึ่งถือเป็น **บริโศกเจดีย์** อันหมายถึง สิ่งที่เกี่ยวข้องกับ สมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า โปรดฯ ให้ปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ

^{๕๒} พระราชพงศาวดารฯ กล่าวถึง การปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ ณ พระสมุทรเจดีย์ จังหวัดสมุทรปราการ ซึ่งทรงเพาะจากเมล็ดพันธุ์ ต้นพระศรีมหาโพธิ ที่พุทธคยา ในคราวเดียวกับ วัดปทุมวนาราม ซึ่งในสมัยนั้นพวกพราหมณ์มหันต์ ได้เข้ามาดูแลบริเวณพุทธคยา เพราะนับถือว่า พุทธคยาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ของลัทธิไวษณพนิกาย

- รายละเอียด การปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ พระสมุทรเจดีย์ จังหวัดสมุทรปราการ ดูที่ “การทรงสร้างและปฏิสังขรณ์พระอารามหัวเมือง” ใน **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔**, หน้า ๒๙๕.

และสร้างเรือนพระศรีมหาโพธิ หรือโพธิชระในกลุ่มอาคารหลักภายในเขต พุทธาวาสวัดป่าทุมฉนวนราม เรียงลำดับจาก พระอุโบสถ พระสถูป พระวิหาร และเรือนพระศรีมหาโพธิ โดยในกาลฉลองพระอารามวัดป่าทุมฉนวนราม เมื่อปี พุทธศักราช ๒๔๑๐ โปรดฯให้อาราธนาพระสงฆ์มาเจริญพระพุทธรูปที่พระศรีมหาโพธิ จำนวน ๑๕ รูป

กาลต่อมาเรือนพระศรีมหาโพธิได้ชำรุดทรุดโทรมลง ในปี พ.ศ. ๒๕๔๒ และ ๒๕๔๕ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้นำปัจจัยที่ได้จากการถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน บูรณะเรือนพระศรีมหาโพธิ ดังปรากฏตรงตามสืบมาจนทุกวันนี้

โรงเรียนพระปริยัติธรรม^{๕๓}

ตั้งอยู่ในเขตสังฆาวาส ที่มีแนวกำแพงแก้วและถนนกั้นกลางจากเขต พุทธาวาส โดยอยู่ยกเนื่องจากแนวถนนทิศตะวันออก ลำดับถัดจากเรือนพระศรีมหาโพธิหรือโพธิชระเพียงเล็กน้อย โรงเรียนพระปริยัติธรรม มีประวัติความเป็นมาในการก่อสร้างตั้งแต่ครั้ง สมเด็จพระปิยมหาราช ตรีพัชรินทรมาตา เจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยม พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

^{๕๓} เြียบเรียงจาก บทสัมภาษณ์ที่ออกอากาศทางสถานีวิทยุและโทรทัศน์กองทัพบกช่อง ๕ วันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๒ และบทความ เรื่อง “ประวัติโรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดป่าทุมฉนวนราม” ตามรับสั่งของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวง นราธิวาสราชนครินทร์ (วันที่ ๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๙) เขียนโดย พระราชบัณฑิต (รัชทวี คุณศุภกิจโค) กรรมการและเลขานุการมูลนิธิศาสตราจารย์ศรีอภัยคุณเสขวิกรม พระบรมราชชนก

สำหรับการประคิบฐานพระบรมขัฏฐิและพระขัฏฐิ ผู้เขียนได้รับคำอธิบายจาก พระราชบัณฑิต เมื่อวันที่ ๑๔ กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๐

ได้ทรงบริจาคทรัพย์สร้างศาลาไม้จตุรมุข ถวายไว้ภายในเขตสังฆาวาสของ วัดปทุมวนาราม ครั้นต่อมาอาคารหลังดังกล่าวได้ชำรุดทรุดโทรมลง สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวีฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รื้อศาลา จตุรมุขหลังเดิม แล้วสร้างขึ้นใหม่ บริเวณติดกับแนวคลองอรชร โดยมีพระประสงค์ ให้เป็นโรงเรียนพระปริยัติธรรม สำหรับพระภิกษุสามเณร ในการศึกษาเล่าเรียน (รูปที่ ๖๒)

อนึ่งทรงระลึกถึงคุณูปการของพระนม ขวัญเลี้ยงยามา บุนนาค และ ขวัญเลี้ยงยศ ซึ่งเป็นผู้ถวายการอภิบาลมาแต่ทรงพระเยาว์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างกุฏิสงฆ์ ๒ หลังขึ้นข้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม กุฏิด้านทิศใต้ พระราชทานนามว่า **กุฏิวิมุตตนิเวศ** บรรจุอัฐิขวัญเลี้ยงยามา บุนนาค กุฏิด้านทิศเหนือ พระราชทานนามว่า **กุฏิสุทธินิเวศ** บรรจุอัฐิขวัญเลี้ยงยศ

ครั้นกาลต่อมา สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหิตลลิตยเดชม กรมขุนสงขลานครินทร์^{๕๔} ทรงกราบทูล สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวีฯ ว่า หากพระองค์สิ้นพระชนม์ลง ขอให้ทรงแบ่งพระอัฐิมาไว้ที่วัดปทุมวนาราม ด้วยทรงเกรงว่า สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ซึ่งขณะนั้นเป็น หม่อมสังวาลย์ มหิตล ณ อยุธยา จะลำบากในการมาถวายสักการะพระอัฐิ ที่ประดิษฐานบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ภายในพระบรมมหาราชวัง

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังการพระเมรุ ในปีพ.ศ. ๒๔๗๒ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวีฯ จึงทรงจัดการตามพระประสงค์ของพระโอรส พร้อมทั้งบรรจุพระทนต์ของพระองค์ โดยทรงมีพระดำรัสว่า **“เอาไว้เป็นเพื่อน ลูกแดง”**

^{๕๔} พระยศในขณะนั้น

ในปีพ.ศ. ๒๔๘๑ สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร สิ้นพระชนม์ลง หลังการถวายพระเพลิง จึงโปรดฯให้อัญเชิญพระศพมาบรรจุไว้ภายในพระสถูปเช่นเดียวกัน

ต่อมาสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ได้เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๓๘ ในเดือนกันยายน นายแพทย์สรวิชัย แสงวิเชียร บุตรของนายแพทย์สุต แสงวิเชียร หนึ่งในคณะกรรมการแพทย์ตรวจชันสูตรพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาอานันทมหิดล ได้ทูลเกล้าฯถวายพระมิ่งสาส์นพระเศียร แต่สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ และทรงอัญเชิญมาบรรจุไว้ ที่ภายในพระสถูปเจดีย์ วันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๘ ต่อมานายแพทย์ประดิษฐ์ เจริญไทยทวี ในฐานะประธานคณะกรรมการแพทย์ ที่ถวายการผ่าตัดเปลี่ยนพระโสณี ได้ทูลเกล้าฯถวายพระโสณีองค์เดิมของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี จึงได้อัญเชิญมาบรรจุไว้ในพระสถูปเจดีย์ เมื่อวันที่ ๒๓ กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๘

ลักษณะโรงเรียนพระปริยัติธรรม เป็นอาคาร ๒ ชั้น มีบันไดทางขึ้นด้านทิศเหนือและทิศใต้ ที่บริเวณมุขด้านหน้าทางทิศตะวันออก บันประดับผนังอาคารด้วยพระสถูปทรงระฆังครึ่งองค์ เบื้องหลังพระสถูปประดับลายราชวัตร พื้นที่ภายในองค์พระสถูปประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมาประจำพระชนมวาร สมเด็จพระมหิตลาธิเบศรชุตยเดชวิกรม พระบรมราชชนก เป็นพระพุทธรูปปฏิมาประทับยืน ประสานพระหัตถ์ขวาซ้อนพระหัตถ์ซ้ายที่เหนือพระอุระ แสดงปางรำพึง อันเป็นวันพระราชสมภพ ด้วยสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร ชุตยเดชวิกรม พระบรมราชชนก ทรงพระราชสมภพ ณ วันศุกร์ขึ้น ๓ ค่ำ เดือนยี่ ปีกะเถาะ ตรงกับวันที่ ๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๓๔ ที่เบื้องหลังพระปฤษฎางค์ เป็นห้องด้านในรูปครึ่งวงกลม สำหรับบรรจุพระบรมอัฐิ พระอัฐิ และพระราชสรีรังคาร แบ่งเป็น ๕ ช่อง (แผนผังที่ ๓) ช่องกลางบรรจุพระราชสรีรังคาร

สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก และพระบรมอัฐิ ส่วนพระโสณิของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ที่ช่องเบื้องขวาบรรจุพระบรมอัฐิ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ ที่ช่องเบื้องซ้ายบรรจุพระทนต์ของ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และสมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร

ในวันที่ ๒๔ กันยายน ซึ่งเป็นวันคล้ายวันสวรรคตของ สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ จะเสด็จมาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน อุทิศถวายเป็นการส่วนพระองค์ทุกปี ในบางปีที่ไม่สามารถเสด็จได้ จักทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านผู้หญิง ทศนาวลัย ศรสงสงคราม เป็นผู้แทนพระองค์

จึงถือได้ว่า พระสถูปเจดีย์โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดปทุมวนาราม ราชวรวิหารแห่งนี้ เป็นสถานที่สำคัญส่วนพระองค์ ในการเสด็จมาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลของราชสกุล “มหิดล” สมดังพระประสงค์ ของสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก และถือเป็นสถานที่สำคัญยิ่งทางประวัติศาสตร์ไทย

สวนป่าและศาลาพระราชศรีทธา

แต่เดิมบริเวณนี้ เป็นที่ดินของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ และใช้เป็นลานปฏิบัติธรรมของพุทธศาสนิกชนมีชื่อว่า “ลานปฏิบัติธรรม ทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์” ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จพระราชดำเนินทอดผ้าพระกฐิน เป็นการส่วนพระองค์ ณ พระอารามนี้ ได้ทอดพระเนตรลานปฏิบัติธรรมที่คับแคบไม่มีอาคารกันแดดฝน จึงมีรับสั่งให้จัดสร้างอาคาร เพื่อใช้ขอบรมปฏิบัติ

ธรรมและศาสนิกอื่น ๆ คณะศิษย์พระครูปลัดสัมพิพัฒน์เมธีจารย์ (ถาวร จิตตถาวโร)^{๕๕} จึงร่วมกันจัดสร้างศาลาพระราชศรีทศา แล้วเสร็จเมื่อวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๕ และที่หน้าบันทั้ง ๒ ด้าน ได้ฉลวยเขียนพระปรมาภิไธยย่อ ภ.ป.ร. มาประดิษฐาน ภายในศาลาพระราชศรีทศา ตั้งบุษบกประดิษฐานพระเสริม(จำลอง) เป็นพระพุทธรูปมาประธาน รวมทั้งฉลวยเขียนพระบรมสารีริกธาตุ มาประดิษฐานให้พุทธศาสนิกชนได้สักการบูชา บริเวณรอบศาลาแห่งนี้ เป็นเขตสวนป่าที่มีความร่มรื่น นับเป็นสถานที่สงบให้ความร่มเย็นทางจิตใจ ท่ามกลางความเจริญทางวัตถุรอบๆบริเวณพระอารามแห่งนี้

ลำดับเจ้าอาวาส

วัดปฐมคุณารามราชวรวิหาร เป็นพระอารามหลวงที่มีชื่อเสียงในทางการศึกษาพระปริยัติธรรมและทางฝ่ายวิปัสสนาธุระ มาตั้งแต่แรกสร้างพระอาราม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯให้นิมนต์พระเถรจารย์ ฝ่ายธรรมยุติกจากวัดบวรนิเวศวิหาร มาเป็นเจ้าอธิการปกครอง โดยพระราชทานสมณศักดิ์เป็น พระครูปฐมธรรมธาดา นับเนื่องจนถึงปัจจุบันมีเจ้าอาวาส รวม ๘ รูปดังนี้

๑. พระครูปฐมธรรมธาดา (กล้า)
๒. พระครูปฐมธรรมธาดา (สิงห์ อคฺคธมฺโม)
๓. พระปัญญาพิศาลเถร (สิงห์)
๔. พระวิสุทธิสารเถร (ผิว)
๕. พระปัญญาพิศาลเถร (หนู จูฑฺฒฺโณ)

^{๕๕} ปัจจุบันคือ พระราชพิพัฒน์นทร (ถาวร จิตตถาวโร)

๖. พระธรรมปาโมกข์ (บุญมัน มนุศาสนโย)
๗. พระราชวรคุณ (สายหยุด ปณฺญาสารโ)
๘. พระเทพปัญญาภุมนี (อมร ญาโณทโย) เจ้าอาวาสองค์ปัจจุบัน

ในปีพุทธศักราช ๒๕๕๐ เนื่องในศุภมหามงคลวโรกาสที่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา และสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงเจริญพระชนมายุ ๘๔ พรรษา กับวาระมงคลแห่งการสถาปนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ครบ ๙๐ ปี ชาวจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและผู้มีจิตศรัทธา จึงร่วมกันจัดสร้างศาลาเฉลิมพระเกียรติขึ้น ๒ หลัง โดยได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต อนุญาตตราสัญลักษณ์เฉลิมพระเกียรติ เนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ และขอพระราชทานพระอนุญาต อนุญาตพระนามาภิไธยย่อประจำพระองค์สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ประดิษฐานที่หน้าบันศาลาเฉลิมพระเกียรติฯ เพื่อความเป็นสิริมงคลสูงสุด

พร้อมทั้งยังเป็นการรำลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณ แห่งสมเด็จพระบูรพมหากษัตริราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรงสถาปนาพระอารามนาม **“ปฐมวนาราม”** ที่แม้กาลเวลาจะผ่านล่วงเลยไปนานเพียงใด แต่ความงดงามและแนวพระราชปณิธานแห่งสัญลักษณ์ **“ปฐมวนา”** จะยังคงปรากฏทั่วทุกแห่งภายในวนารามแห่ง **“ปฐม”** นี้ ยิ่งความเบิกบานแก่จิตใจเสมือน **สุทิสสมมหานคร** บน **ดาวดึงส์เทวพิภพ** แก่มหาชนเหล่าพสกนิกรสืบไป

บรรณานุกรม

กัญญารัตน์ เวชศาสตร์. **ศรีธนญชัยในอุษาคเนย์**. กรุงเทพฯ : สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๑.

จิราวรรณ แสงเพชร. “ลายดอกโบตั๋นในศิลปะล้านนา”. **วารสารศิลปกรรม**.
ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๑๕, ๒๕๔๖.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **ตำนานพระสยาม วัคตระปฐม**,
พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘.

..... **รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**.

กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๔๗.

ตำราราชานูภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ตำนานพระพุทธร
เจดีย์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๑๘.

..... **ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน,
๒๕๔๘. ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๕. กรุงเทพฯ :
กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, ๒๕๔๒.

ปรมาณูชิตชินโรต, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. **ปฐมสมโพธิกถา**.
กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๐.

ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา (เวียงเวียง). **พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๔๗.

..... **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔**, กรุงเทพฯ :
องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๔๗.

น. ณ ปากน้ำ. **วัดปฐมวณาราม**, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๘.
พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวล
ธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพฯ : บริษัท เอส.อาร์.พรินติ้ง

แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘.

พระอมรวิภักขิต (ราชนา) และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ทรงชำระ). **บุพพสิกขาพรรณนา**, ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทโย) พุทธศักราช พ.ศ. ๒๕๐๘.

มนตรี ตราโมท. **คนตรีไทย**, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๘.

วชิรญาณวโรรส สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **วินัยมุข เล่ม ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๓ กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๘๕.

ศิลปากร, กรม. **วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ (ไครภูมิโลกวินิจฉยถา)**, กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, ๒๕๓๕.

สมคิด จิระทัศนกุล. **พระอุโบสถและพระวิหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๓.

โอชนา พูลทองดีวัฒนา. **การศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่อง ศรีธรรณูชัยภายในพระวิหารวัดปทุมวนารามราชวรวิหาร**. เอกสารการศึกษาเฉพาะบุคคล ประกอบการศึกษา หลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต(โบราณคดี) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๓.

ตะวันตกในกังก้างเอววัน

ป่ารุกวันอุทยาน
และป่ารุกโลกไมทธรณี

พระสายฟ้าปฏิมา

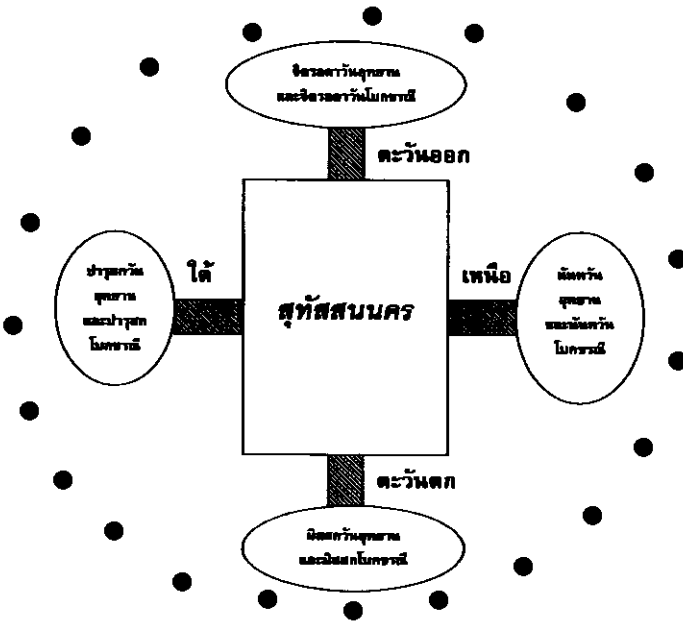
มิถุนวันอุทยาน
และมิถุนโลกไมทธรณี

จิตรลดาวันอุทยาน
และจิตรลดาโลกไมทธรณี

นันทวันอุทยาน
และนันทวันโลกไมทธรณี

เขตกำแพงรอบสุท้ตสนนมหานค
บนดาวสิงห์ไหวคิกภ

แผนผังที่ ๑ เนื้อหากภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดพุทธมณฑลธรรม

เขตกำแพงรอบสุท้ตสนนมหานค

● แนวคั่นศาล เขตกำแพงชั้นที่ ๔ รอบสุท้ตสนนค

แผนผังที่ ๒ ภาพจำลองการจึกวางภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถ
วิเคราะห์เปรียบเทียบ กับวรรณกรรมไตรภูมิโลกจินิจยกถา

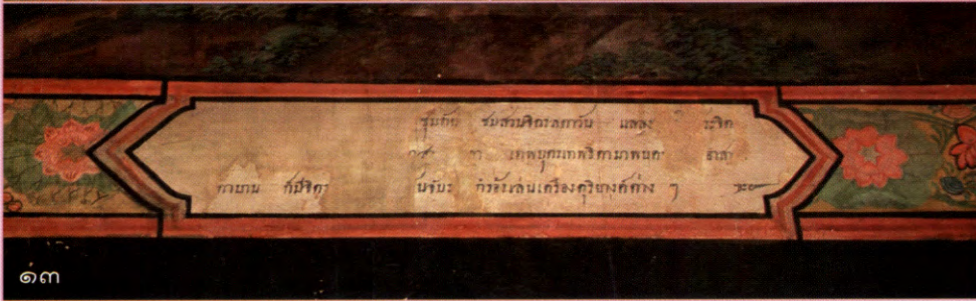
แผนผังที่ ๓ การบรรจพพระบรมอัฐิ พระอัฐิ และพระราชสรีรังคาร ภายในพระสถูป

๑. พระอุโบสถวัดปทุมวนาราม
๒. เสมาศิลาจำหลัก
๓. ชุ่มหน้าต่างและแผ่นศิลาจำหลัก
ประดับโคนเสาพาไล รอบพระระเบียงพระอุโบสถ
๔. หน้าบันพระอุโบสถ

- ๕. จิตรกรรมฝาผนัง
ภายในพระอุโบสถ
- ๖. ผนังทิศตะวันตก : แนว
คันตาคูน้ำและคันดิน
เขตกำแพงรอบสุทิสสน
มหานคร
- ๗. รายละเอียดของแนว
คันตาคู
- ๘. ตัวอักษรที่เขียนเหนือ
กรอบประตู

๑๓

๙. ทิพยนาวาในโมกขรณี ภายในคูเมืองสุทิสสมมหานคร
 ๑๐. ผนังด้านทิศใต้ ห้างด้านนอก : จิตรลดาวันและจิตรลดคาโมกขรณี
 ๑๑. ปู่พาทย์เครื่อง ๕
 ๑๒. ทิพยนาวาในจิตรลดคาโมกขรณี
 ๑๓. คำบรรยายภาพ สนวนจิตรลดาวันและจิตรลดคาโมกขรณี

๑๕. ๑๖. ๑๗. ๑๘. ๑๙. ๒๐. ๒๑. ๒๒. ๒๓. ๒๔. ๒๕. ๒๖. ๒๗. ๒๘. ๒๙. ๓๐. ๓๑. ๓๒. ๓๓. ๓๔. ๓๕. ๓๖. ๓๗. ๓๘. ๓๙. ๔๐. ๔๑. ๔๒. ๔๓. ๔๔. ๔๕. ๔๖. ๔๗. ๔๘. ๔๙. ๕๐. ๕๑. ๕๒. ๕๓. ๕๔. ๕๕. ๕๖. ๕๗. ๕๘. ๕๙. ๖๐. ๖๑. ๖๒. ๖๓. ๖๔. ๖๕. ๖๖. ๖๗. ๖๘. ๖๙. ๗๐. ๗๑. ๗๒. ๗๓. ๗๔. ๗๕. ๗๖. ๗๗. ๗๘. ๗๙. ๘๐. ๘๑. ๘๒. ๘๓. ๘๔. ๘๕. ๘๖. ๘๗. ๘๘. ๘๙. ๙๐. ๙๑. ๙๒. ๙๓. ๙๔. ๙๕. ๙๖. ๙๗. ๙๘. ๙๙. ๑๐๐.

- ๑๔. ฉิ่งค้ำนทิตใต้ ห้องค้ำนโน : ปารุสกวันและปารุสกโมกขรณ
- ๑๕. เทพยคาที่เข้ามาในสวนนี้ต่างมีจิตเข้มแข็งห้าวหาญ
- ๑๖. คำบรรยายภาพ ปารุสกวันและปารุสกโมกขรณ

๑๗

๑๘

๑๙

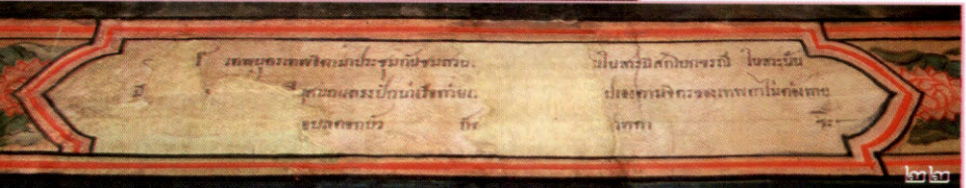
๑๗. ผนังทิศตะวันออก : สระโบกขรณีใน
กิ่งงาช้างเฮราวัตน์
๑๘. คำบรรยายภาพ เหนือกรอบประตู
๑๙. เทพบุตร เที้ยวชมโบกขรณีใน
กิ่งงาช้างเฮราวัตน์
๒๐. ภายในดอกบัว ๑ ดอก มี ๗ กลีบ
แต่ละกลีบมีนางฟ้าพื่อนรำ ๗ องค์

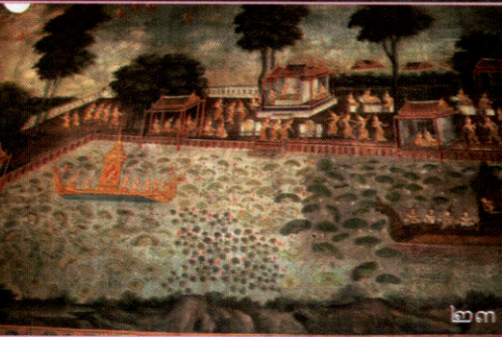
๒๐

๒๑

๒๒

๒๓

๒๔

๒๑. ผนังด้านทิศเหนือ ห้องด้านใน : มิสตกวันอุทยานและมิสตสโกโขกขรณี
๒๒. คำบรรยายภาพ มิสตกวันอุทยานและมิสตสโกโขกขรณี
๒๓. ผนังด้านทิศเหนือ ห้องด้านนอก : นันทอุทยานและนันทาโขกขรณี
๒๔. นางสุธรรมา นางสุจิตรา นางสุนันทากล่าวติเตียนนางสุชชดา ที่เกิดเป็นนางนงกยาง

๒๕

๒๖

๒๗

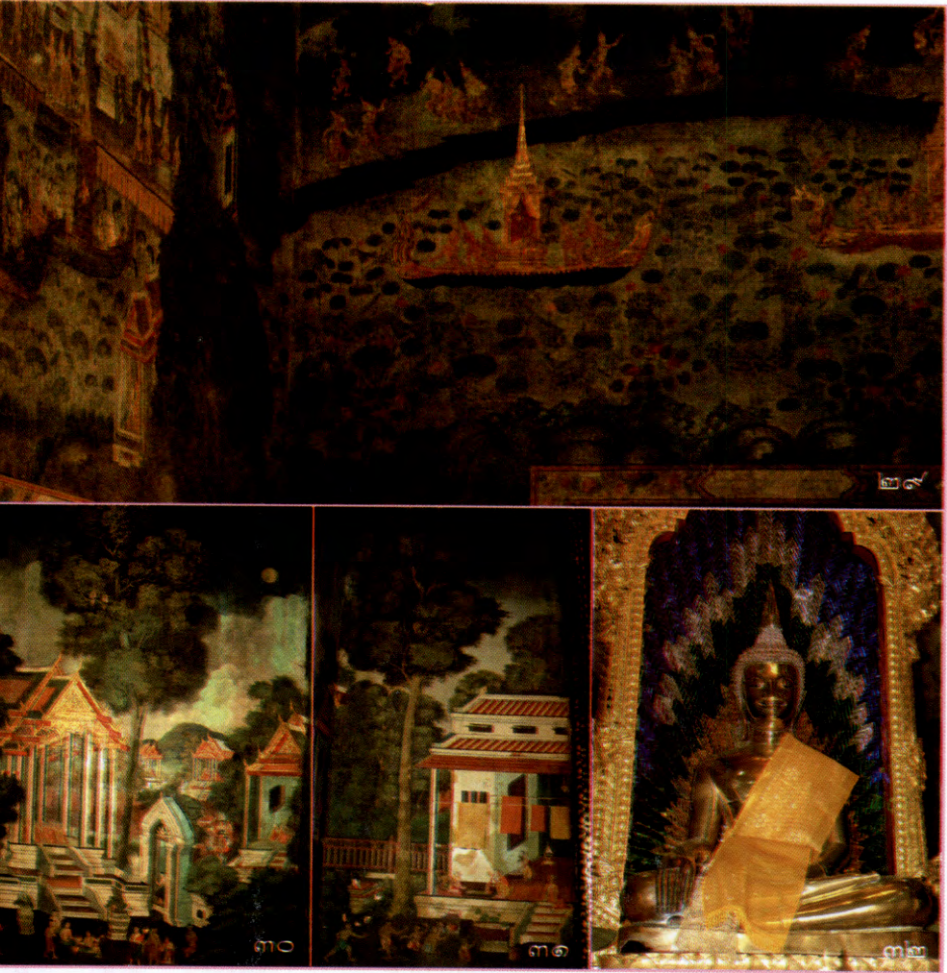
๒๘

๒๕. ทิพยนาวาในนันทาโภกขรณี

๒๖. คำบรรยายภาพ

๒๗. เหล่าปทุมชาตินานาพันธุ์ และพันธุ์พืชน้ำชนิดต่างๆ

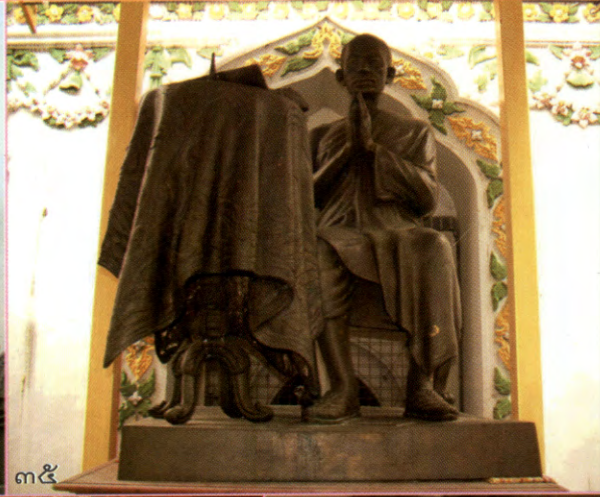
๒๘. ภาพต่อเนื่องระหว่างนันทาโภกขรณี และคูเมืองรอบสุทิสถนมหานคร
(ผนังด้านทิศเหนือและผนังด้านทิศตะวันตก)

๒๙. ภาพต่อเนื่องระหว่างผนังนันทาโบกขรณี (ทิศเหนือ)
และคูน้ำรอบเมือง (ทิศตะวันตก)
๓๐. หมวดอุโบสถกรรม ในวินัยมุข
๓๑. หมวดจิวรรค ในวินัยมุข
๓๒. พระสายนปฎิมา ประดิษฐานในพระอุโบสถ

๓๔

๓๕

๓๓

๓๖

๓๓. แผ่นไม้เขียนอักษรขอม พระคาถาภาษามคธ เรื่อง ตำนานพระสาयน์
 ๓๔. พระสถูป
 ๓๕. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระอิริยาบถทรงศีล
 ๓๖. รอยพระพุทธรบาท สลักด้วยศิลา ศิลปะพม่า
 สมัยเมืองรัตนากรณี-มณฑลเกย์ (Ratanaporn-Mandalay period)

၈၈

၈၉

၈၉ (၅)

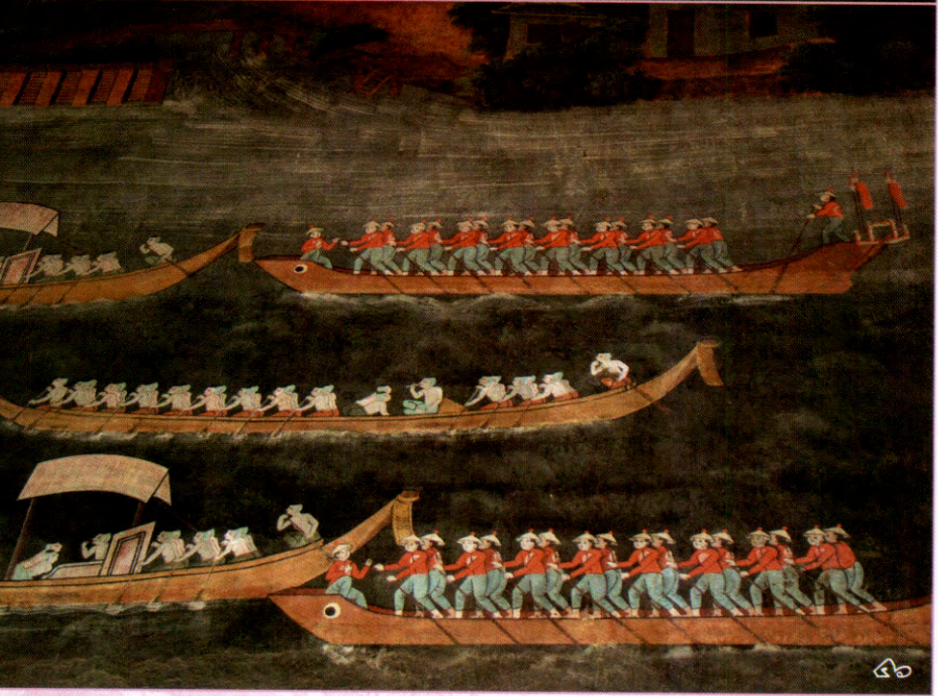

၈၉ (၇)

๓๗. พระพุทธไสยาสน์หินอ่อน ศิลปะพม่าสมัยรัตนโกสินทร์-มณฑลเถย
๓๘. พระวิหาร
๓๙. (ก) หน้าบันพระวิหารด้านทิศตะวันออก : เทพชุมนุม
๓๙. (ข) หน้าบันพระวิหารด้านทิศตะวันตก : มุจลินท์พญกษ
๔๐. จระนำท้ายพระวิหาร ประติษฐานพระพุทธรูปปฏิมาปางห้ามญาติ
๔๑. ภายในพระวิหาร
๔๒. พระพุทธเจ้าในภัททกัปป ๕ พระองค์
๔๓. กระบวนเรือพยุหยาตราขบวนมรดก อัญเชิญผ้าพระกฐินพระราชทาน

- ๔๔. เรือในกระบวนพยุหยาตราแบบราบใหญ่
- ๔๕. เรือในกระบวนพยุหยาตราแบบราบใหญ่
- ๔๖. เรือแบบจีน ฝีพายยืนพายเรือ เป็นเรือที่เล่นปิดท้ายกระบวนเรือ

๔๗ ๔๘

๔๙ ๕๐

๔๗. จิตรกรรมเรื่อง ศรีธนญชัย (ห้องที่ ๑๒)
 ๔๘. ศรีธนญชัย ตอนแข่งขันเทียนรูป
 ๔๙. ศรีธนญชัย ตอนช้างเผือกงาดำ
 ๕๐. ภาพทิวทัศน์ ประกอบฉากจิตรกรรมเรื่องศรีธนญชัย

๕๑

๕๒

๕๓

๕๔

- ๕๑. ภาพทิวทัศน์ท้องทะเล ประกอบฉากจิตรกรรมเรื่องศรีรัตนัญชัย
- ๕๒. ภาพพุทธบริษัทประดับเสาศาภายในพระวิหาร
- ๕๓. ภาพมุนษยนาคประดับบานประตูภายในพระวิหาร
- ๕๔. ภาพนักษัตรบนสวรรค์ เหล่านกและแมลงตามธรรมชาติประดับบานหน้าต่าง

๕๕. พระพุทธปฏิมาพระเสริม

๕๖. รายละเอียดพระพักตร์พระพุทธปฏิมาพระเสริม

๕๗. พระพุทธปฏิมาพระแสน

๕๘. รายละเอียด พระพักตร์พระพุทธปฏิมาพระแสน

๕๙. ลวดลายประดับที่สังฆาฏิ
และพระบาทพระแสน
๖๐. สุวานับและลายเครือ
ล้านนาที่ประดับภายใน
กรอบช่องกระจกส่วนฐาน
ของพระแสน
๖๑. เรือนพระศรีมหาโพธิ์หรือ
โพธิมระ
๖๒. โรงเรียนพระปริยัติธรรม

ตำนานพระสยามวัดสระปทุม

พระราชนิพนธ์ใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คำนำ

ทอพระสมุทส์คำหรือพระนครไถ่รวบรวมพระราชนิพนธ์
 ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งภาษาไทย
 ไทยแลภาษามครพิมพ์มานานแล้ว ที่เป็นเรื่องใหญ่ เช่น
 ประชุมประกาศแลชุมนุมพระบรมราชาธิบายเป็นต้น ก็
 ได้รวมพิมพ์ขึ้นไว้เป็นหมวดหมู่ แต่ยังไม่หมด นาน ๆ
 ทอดบัญชีได้มาอีก เช่นฉบับปลีกข้าง พิมพ์รวมอยู่ใ
 หนึ่งสองอย่าง กรรมการทอพระสมุทส์ ๑ คิดไว้ว่าจะรวบรวม
 พิมพ์เป็นส่วนหนึ่งต่างหากให้ สิ้นเชิง จึงพยายาม
 สืบเสาะแลตรวจค้นรวบรวมมาโดยลำดับ เรื่องตำนาน
 พระสาขนกพิมพ์ในสมุทส์เล่มนี้ ค้นฉบับเดิมเป็นภาษา
 มคธอักษรขอมงานในใบลานสั้น ๆ ลาน เห็นระทรง
 พระราชนิพนธ์ในสมัยเมื่อทรงสร้างวัดปฐมวรากรมแล้ว

๒

เชิญพระสายนไปประภิชฐานเมื่อมะเมีย พ.ศ. ๒๕๐๓
 เหตุที่โปรดให้เชิญพระสายนไปประภิชฐานในพระอาราม
 นอกพระนคร ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้โดย
 พิสดารในที่อื่น ซึ่งหอพระสมุด ฯ ได้รวบรวมพิมพ์
 ไว้ ในหนังสือชุมนุมพระบรมราชาธิบายเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๗
 แล้ว ส่วนภาษามคธยังไม่เคยเห็นพิมพ์ในที่ใด จึงได้
 พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ เพื่อรักษาไว้มิให้สูญเสีย.

พินาสอนพูน อนุนายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๖๘

ตำนานพระสาयน์วัตรระปฐม

อารัมภกถา

๑ สุกุมตฤ สุนนุทานัน	วาเจนุทานณฺจิมี กถ
อิมิสฺสา สายนวุทหาย	ปฏิมาย จิตายิธ
ปวตฺติกถณัน วตฺตฤ	ยถาธาคํ ยถาพลัน
คถาพนฺเชหิ อิเมหิ	สํเขเปณ ปุรุเรเต ฯ

ขอความงามงามมีแก่ผู้สคัยแลผู้อ่านกถานันทั้งหลาย
เทอญ

วัตรเป็นเครื่องกล่าวประวัติของพระปฏิมาเจ้าอินชอว่า
สาयน์ นัน ใ้ค้ตั้งอยู่แล้วในทณัน (ในปฐมวนารามัน)
ข้าพเจ้าจักกล่าวโดยสังเขป ด้วยคำอันนุคเป็นคถา
ทั้งหลายเหล่านี้ ตามที่รู้แล้วอย่างไร ตามควรแก่กำลัง

นิตานคาถา

๐ พุทฺธสุสาขํ ภาควโธ
 จิวิ สุมิสฺสึเตเนว
 พหฺเลน ครฺเกน
 สุมฺภูเจเน สฺยฺเตน
 เกน กตฺถ กทา ชาติ
 เกวลํ ลาวการานํ

ปฏิมา จิยิตา ชิน
 วฏฺฏโลเหเน มายิตา
 สีนฺทุเท (น) ฌเนนฺว
 สฺวณฺณสฺสทิเสนฺย
 กถญฺจาวิตฺทาวโน
 หคฺคกมฺมุณฺติ มณฺณวิตา

อิธาคมนโต ปุพฺเพ
 มหาชยฺปุเร เขตฺเต
 ศุหายํ จิรฺนิกฺกิตฺตา
 นานาชนสาธารณา
 สายนาคี วุตฺตนามา
 คคฺคโต ธวฺนฺเตน

ลาววฏฺฏเจ ปคฺคิจิตา
 เขกฺสมฺม อฺรปฺพเพ
 คคฺคิสฺสเวหิ เกหิ
 มหาชเนน ปฺยิตา
 การณฺณายํ เกนฺจิ
 วิญฺญาเตน สียา ปฺุเร

เปลี่ยนทานกาลา

พระ ปฎิมา แห่ง องค์ สมเด็จ พระผู้ ทรง พระภาค พระ
พุทธเจ้านั้น อันประคิษฐานอยู่แล้วในทันที ไค้สร้างไว้
นานแล้วด้วยวิญญูโลอันเรือกัน อย่างก็แท้มีน้ำหนักมาก
เป็นแท่งสนิทแท้ เกล็ดขงเกลดาคีเหลือองงามคล้ายกับ
สีทอง ก็แต่ว่าจะทำอย่างไรไค้ เราทั้งหลายไม่ทราบ
ซัดว่า ไค้สร้างขึ้นด้วยเหตุไร ไค้สร้างในที่ไหน
ไค้สร้างขึ้นเมื่อไร รู้ไค้แต่ว่า เป็นหัตถกรรมของ
ช่างลาวแท้ ไค้ประคิษฐานอยู่แล้วในลาวราชรัฐ

ในกาลก่อนแต่กาลอันมาในทันที ผู้เป็นอธิครองค์ไค้
องค์หนึ่ง ในลาวราชรัฐนี้ ไค้เก็บไว้ในคุดา ในเขา
ธรรพรพตแห่งหนึ่ง ในแขวงเมืองมหาชัยปรุเพนการ
สาธารณแก่ชนต่าง ๆ มหาชนได้พากันบูชาแล้ว ไค้
มีชื่อกล่าวแล้วว่า “สาชน” ตั้งนี้ ถึงแม้ว่าโดยเหตุ
อันใด ๆ ไม่ทราบซัดได้แต่เหตุนี้ ๆ (กัด) ผู้รู้แจ้ง
ซัดแล้วในเมื่อจะฟังมีอยู่

มหาชยปฐกัถุ
 ทถาวุคคกิกคิสทททา
 ขทา ทุพพญจิกา อสฺส
 อชฺโฆกาเส สฺทเช จาเน
 ทสฺसानภาวโตเยว
 สสฺสาทินิ สมฺปาเทติ

นิवासึหิ พุหฺนุหิ
 ขดา ยํ สุมหิตฺตํ
 ททายํ ปุชิตา สเจ
 วสฺสทถํ ขาเน กเต
 เทโว สมฺมา ปวสฺสตี
 สมิทถํ เนติ เมทนี

อิหฺเววํ กิคฺคิสททเทน
 สตี ทุพพญจิกายะคถ

อโย พุหฺนุหิ มานิตา
 วสฺสทถํ ปุชยนฺตํ

พทฺธสฺส โข ภควโต
 สมานํ ทวีสฺส สทสฺเสสฺส
 อติกถนฺเตสฺส กาลเณ
 ปรเมณฺทมทามกฺก—
 ลาวาทิสฺสึสฺสริยํ

ปรินิพพุทกาลโต
 จตุเสว สเตสฺส ๑
 ราชา สฺยามานมิตฺสโร
 นาโมพุทฺธาทิมามโก
 วทฺเตนฺโตเยว อมฺมโต

๕

พระปฐมเจ้าขึ้น มีมัทธาธิเป็นอันงามฉนิโต กิตติศัพท์
 ทั้งหลายอันชนประจำเมืองทั้งหลายแม้มาก ในเมือง
 มหาชยปรเป็นต้นทั้งหลายได้กล่าวแล้วฉนั้นฉนั้นว่า ฉน
 แล้งจะพึงมีในกาลใด ถ้าหากว่าพระปฐมเจ้าขึ้น ได้
 ยชชาแล้วในสถานอันสอาดในที่แจ้ง ครั้นเมื่อการขอเพื่อ
 ให้ฉนตกได้ทำแล้ว ฉนก็ยอมตกโดยชอบ ยังฉฉฉฉทั้ง
 หลายมีเข้ากล้าเป็นต้นให้ถึงพร้อมได้ ย่อมนำเมตน์ให้
 สำเร็จโดยอานภาพแห่งพระปฐมเจ้านั้น ในกาลนั้นแท้

พระปฐมเจ้าขึ้น มหาชนได้ฉนยฉฉแล้ว ด้วยกิตติศัพท์
 อย่างฉฉฉ ฉนกาลเมื่อฉนแล้งในฉน ฉน
 ทั้งหลายก็ได้ยชชาอยู่ซึ่งพระปฐมเจ้านั้น เพื่อจะให้ฉนตก

ในกาลเมื่อ ๒๔๐๐ ยมีอยู่โดยกาลฉนฉฉแล้ว แต่
 กาล ปรีณิพพาน แล้วมา แห่ง สมเด็จพระผู้ ทรง พระภาค
 พุทธเจ้าแล พระราชาสยามามิสสร ทรงพระนาม
 สมเด็จพระบรมเมกรมหามกุฏ พระองค์ทรงฉนยฉฉพระ
 พุทธจักริฉน ได้ยชความเป็นเจ้าเป็นใหญ่ให้ไปโดย

สมุมมาว อุดมมฺเภาโต
เชกั โสณฺณงฺกุโร นาม
ลาวรรุจํ ปถินิตฺต

สพฺพคฺคต พุทฺธสาสนํ
ลาววยฺยํ ราชเสวกํ
กรณฺเฝเยน เกนจิ

โสณฺณงฺกุโร โส ลาววยฺโย
สาขนาย ปฏิมาย
สุทฺวา มหาชยํ ปุริ
สาขนวทํ พุทฺธรूपํ
พหุชณฺณํ อนารกฺขิ
ราชนามํ อปฺปิตฺต
อานยิตฺวา ปฏิมนฺตํ
กเถทฺวา ปวตฺตํ สพฺพํ

ลาวรรุจํ คโต ททา
กิตฺติสทฺทํ สุปฺตคฺคตํ
คนฺทฺวา ทิสฺวา สยํ ทห
คทายํ สุปฺปิตฺตํ
กาลานุกาลปฺปชิตํ
สุขามราชานภาวโต
ปลาเปทฺวา นครํ อิมํ
สนฺนินฺยฺยาเทสิ ราชิน

๗

รวมแท้ ในประเทศทั้งหลาย มีประเทศลาวเป็นต้น
พระองค์ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาทั่วไปโดยชอบแท้
ได้ส่งเจ้าลาวองค์หนึ่ง ชื่อโสณฉกร (หน่อคำ) ผู้
เป็นราชเสวก ให้ไปส่งลาวราชูโดยพระกรุณีย์อันใด
อันหนึ่ง

เจ้าลาวโสณฉกรนั้นได้ไปถึงลาวราชูในกาลนั้น
ได้ฟังกิตติศัพท์แห่งพระสยามปฏิมาเจ้าอันแผ่ไปเป็นอันงาม
ครั้นไปถึงเมืองมหาชัยบุรีแล้ว ได้เห็นพระพุทธรูปชื่อ
สยาม ในที่นั้นด้วยตนเอง อันประศิษฐานอยู่เป็นอันดี
ในคฤหา มีโคมีช้างรักษา มีประมุขชนเป็นอันมาก
หากยชาแล้วโดยกาลนานกาล จึงกล่าวอ้างพระราชนาม
เชิญเอาพระปฏิมาเจ้านั้นมา โดยราชานภาพของพระ
เจ้ากรุงสยาม ครั้นถึงพระนครนี้แล้ว ถวายทูลปวิติ
ทั้งปวงแล้ว ทูลเกล้าฯ ถวายแก่พระราชาเจ้า

* ภายหลังได้เป็นเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วังสเจ้าน้องอุปถราชธานี

คทา ปน ประเมณฑ-
 มหาราช มหุสสาโท
 อิมสูมิ ปทุมวณเวท
 อิม วิหาริ กาวเรนุโค

อิมสูมิ ชนุทสึมายิ
 เอวิ ลทุธิ พุทธรุขิ
 ปชานเจคิยิ กคฺวา
 ปุชฺชิ คสฺสาปฺยิ กาวเรสิ

เทวา เจว มนุสฺสา ๑
 คหฺนุจฺจา ปพฺพชิตา วา
 อิมิ สายนสมณฺณิ
 สมฺมเทว นมสฺสนคฺค
 อนุโมทนคฺค รณฺโณยิ
 กทานิ ราชปฺปณฺยานิ

มทามกฺกุสฺวทโย
 ปสนฺโน พุทฺธสฺสเน
 นินฺนจฺานเน มโนรเม
 สพฺพวคฺคฺณิ จฺาปฺยิ

กตมฺหิ ปฏฺิมาชเร
 สายนวฺทมิมี สฺกํ
 จปาเปสิ ชนาธิโป
 นิพทฺธิ กาลิกมฺยิ ๑

พุทฺธาทิวคฺคฺตุมามกา
 สพฺเพยฺยธาคตาคตา
 พุทฺธิ เทสิกเจคิยิ
 ปุเชนคฺค ๑ ยถาพลํ
 สพฺเพสฺส หิตกามิโน
 อเนกธา ตถา ตถา

ในกาลนั้นฝ่ายว่าสมเด็จพะพระบรมเมตตมทรมหา
 ราชเจ้า ผู้ทรงพระมหาอสุภะผู้ทรงเลื่อมใสแล้วในพระ
 พุทธศาสนา จึงทรงสร้างพระวิหารขึ้นในทูลุ่ม อันเป็น
 รมณียสถาน ชานานชื่อว่า วัดปทุมวันนี้ ได้ยังวัดกุ
 ทังหลายทั้งปวงให้ประคิษฐานอยู่

ครั้นเมื่อปฏิมาเจ้านั้นพระองค์ได้สร้างแล้วในชั้นเทศมา
 นี้ สมเด็จพะเจ้าชานาธิปราชโศกเจิญพระพุทธรูปชื่อ
 สายน อันงามนี้ ที่พระองค์ได้แล้วโดยอานภาพอย่างนี้
 ให้เป็นประธานเจดีย์ ประคิษฐานไว้ ได้ทรงทำกร
 บุชาแก่พระปฏิมาเจ้านั้น ประกอบในกาลอันเนื่องนี้ด้วย

ขอเทพคาเจ้าทั้งหลายก็คี่ มนุษย์ทั้งหลายก็คี่
 หรือ คฤหัสถ์แลบรรพชิตทั้งหลายแม่ทั้งปวง ผู้ที่
 นยตลซึ่งวัดถัมพทธาทิศนเป็นคี่ ได้มาแล้วมาแล้ว
 ในคี่นี้ จึงพากันนมีสการโดยชอบเถิด จึงพากันบูชาซึ่ง
 พระปฏิมาเจ้ามีสมญาว่า สายน นี้ เป็นพุทโธทเทสิก
 เกี่ยวกับคี่ควรแก่กำลังเถิด จึงอนโมทนาซึ่งพระราชาบุญ

น จ ราชชา วิกฤเดติ
 อดเว วยี พุกกาบี

ปรุณัน พุทธรุณิยา
 ปรุสส์ อนุปรุสนุคคัม

เกวลัน ปติชานาคี
 ยถาคุคโน อดเวสณจ

ทุกุชสฺสนุคสฺส ปรุณัน
 ทุกุชสฺสนุคโต ภาเวยฺยเส

อิช สายนวฺหาพุกุ
 สวเชตุ วุฏฺฐิจิสฺมปรุคคัม

ปรุณิมาบํ ปติฏฺฐิจิตา
 วสฺสกาเสสฺ สพพทา ฯ

ทั้งหลายที่พระองค์ได้ทรงทำแล้วโดยอเนกประการ ค้ำ
 วยประการนั้น ของพระราชาเจ้า ผู้ใคร่ต่อประโยชน์เกื้อ
 กุลแก่โลกทั้งหลายทั้งปวงเกิด

อนึ่ง สมเด็จพระราชาเจ้า มีได้ทรงชวคอ้าง ถึงความ
 ปรารถนาพุทธภูมิ เช่นชนทั้งหลายอื่นเป็นอันมาก
 (ปรารถนาแล้ว) พระองค์ทรงเห็นอยู่ว่าความปรารถนา
 เช่นนั้นมีใช้เป็นสิ่งที่เขาไประงับ

ธรรมเป็นที่สุกแห่งทุกขะจะมีแต่พระองค์ก็ค้ำ แก่
 ชนทั้งหลายอื่นก็ค้ำค้ำวยประการใด ย่อมทรงปฏิญาณ
 ซึ่งความปรารถนา แห่งธรรมเป็นที่สุก แห่งทุกขะ ส่วนค้ำ
 (ค้ำวยประการนั้น)

พระพทธปฏิมาเจ้านั้น ได้ประทับฐานอยู่ในที่นั้น ขอ
 พงษ์วิภูษิตสมยัตติ ในพรรษกาลทั้งหลาย ให้สำเร็จ
 ในกาลทุกเมื่อเทอญ ฯ

พิมพ์ที่โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย [๕๑๐๑-๑๕๑/๒,๐๐๐(๒)]

โทร. ๐-๒๒๑๕-๓๖๑๒, ๐-๒๒๑๘-๒๕๕๗, ๐-๒๒๑๘-๓๕๖๓

นางศรีนทิพย์ นิมิตรมงคล ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พฤศจิกายน ๒๕๕๐

<http://www.cuprint.chula.ac.th>

